

کھوج پراگا

سلیکہ

شماره: 9

جنوری-جون 2022ء

گورنمنٹ کالج
یونیورسٹی پریس

سلیکھ

شماره : 9

جنوری - جون 2022ء

کھوج پراگا

گورنمنٹ کالج یونیورسٹی پریس، لاہور

سُلکھ

شماره: 09، جنوری-جون 2022ء

© گورنمنٹ کالج یونیورسٹی پریس، لاہور، نے پنجابی کھوج پراگ سُلکھ شائع کیتا ہے،
شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی کچہری روڈ، 54000، لاہور، پاکستان۔

سھے حق راکھویں۔

ایس کھوج پراگے دے کسے وی حصے ٹوں کاپی رائٹ ہولڈر دی لکھتی اجازت توں پناں
کسے وی شکل وچ دوبارہ نہیں چھاپیا جاسکدا۔

کورڈیناٹن: پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا

خط پترلی:

پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا

مدیر سُلکھ،

شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، کچہری روڈ، لاہور، پاکستان۔

مئل: 400 روپے

Email: sulaikh@gcu.edu.pk, chairperson.punjabi@gcu.edu.pk

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

نائب مدیر:
ڈاکٹر افتخار احمد سلہری
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

مجلس ادارت

- (1) پروفیسر ڈاکٹر رزاق شاہد
 - (2) ڈاکٹر جناب کلیان سنگھ کلیان
 - (3) ڈاکٹر شبنم اسحاق
 - (4) ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو
 - (5) ڈاکٹر جناب واصف لطیف
- سینئر وزیٹنگ فیکلٹی، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
لیکچرر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

مجلس مشاورت

- (1) پروفیسر ڈاکٹر گھیر سنگھ
 - (2) پروفیسر ڈاکٹر سکھ دیو سنگھ
 - (3) پروفیسر ڈاکٹر تیج ورت سنگھ گل
 - (4) پروفیسر ڈاکٹر سرجیت سنگھ بھٹی
 - (5) جناب مظہر ترمذی
 - (6) پروفیسر ڈاکٹر دشا دتوٹوانہ
 - (7) پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ
 - (8) پروفیسر ڈاکٹر مرزا معین الدین
 - (9) ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد
 - (10) ڈاکٹر منیر گجر
- 7426 بی بی مور ڈرائیو، ڈیلٹا، بی سی وی 4 سی، کینیڈا
شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، چنڈی گڑھ، بھارت
شعبہ انگریزی، گورونانک دیو یونیورسٹی، امرتسر، بھارت
ڈائریکٹر پنجابی ڈویلپمنٹ، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، بھارت
ممبر آف لندن آرٹس کونسل، لندن، یو کے
93۔ پی آئی اے سوسائٹی، لاہور
چیئر پرسن، شعبہ پنجابی، لاہور کالج فار ویمن یونیورسٹی، لاہور
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج، ساہیوال
شعبہ اردو، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد
شعبہ پنجابی، یونیورسٹی آف سرگودھا، سرگودھا

مقالہ نگاراں لئی سُبھاوے

- 1 مقالہ اُن چھپیا ہووے تے کسے ہور تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔
 - 2 مقالے وچ چھپے وچار مقالہ نگار دے ذاتی ہوسن۔
 - 3 مقالہ ان ہیج 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سو فٹ تے ہارڈ کاپیاں دوویں گھلیاں جاوے۔
 - 3 مقالے دے نال 100 توں 200 لفظاں وچ انگریزی وچ Abstract گھلیا جاوے۔
 - 4 حوالے تے حاشیے Turabian دے مطابق ہوں۔
- مرتب دا حوالہ:
- وارث شاہ، ہیر سید وارث شاہ، مرتبہ۔ شیخ عبدالعزیز (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1960ء)، 65۔
- لکھاری دا حوالہ:
- محمد آصف خاں، مک مک (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء)، 80۔
- مضموناں دی چون:
- پروفیسر ریاض احمد شاہ، ”باہو بارے لاجوتی دے وچار“، سانجھ وچار، مرتبہ۔ سعید بھٹا (لاہور: اے۔ ایچ پبلشرز، 1997ء)، 472۔
- رسالے دا حوالہ:
- عین الحق فرید کوٹی، ”سینیں خواجہ فرید“، پنجابی ادب، 4 (1987ء): 26۔
- دوجی واری مختصر حوالہ:
- محمد آصف خاں، 85۔
- 5 برقی سوسے (Online Source)
- ویب سائٹ دا مکمل پتہ تے اوس توں استفادے دی تاریخ درج ہووے۔
- ڈاکٹر ہر شندر کور، ماں بولی - اک ڈاکٹری نظریے توں

<http://www.wichaar.com/news/254/ARTICLE/4473/2008-06-19.html>

(accessed June 20, 2018)

سارنى

7	مدیر	مکھ وچار
9	پروفیسر ڈاکٹر رزاق شاہد	بابا فرید الدین مسعود گنج شکر تے بابا گورو نانک سرکار پروفیسر ڈاکٹر رزاق شاہد دی فکری ہم آہنگی
31	ڈاکٹر وسیم گرویزی	وارث شاہ دا جیون تے لکھتاں
48	زاہد حسن	ہیر دمودر وچ واقعاتی بیانیے دا اظہار
57	ڈاکٹر مریم سرفراز	پنجابی قصہ کاری دی روایت تے رجحان
81	نادیہ خالد	افسانے وچ ماں بولی دی اچھنا
98		انڈیکس

مکھ و چار

پنجابی دے بھرے بھنڈار وچ کلاسیکی ادب اجیہی سوغات ہے کہ جیہدی آفاقی حیثیت منی پرمنی ہے۔ اج دا کھوجی جدوں اپنے ورثے دی بھال کردا ہے تاں اوہ ایس نوں اکھوں پروکھے کر کے نہیں لگھ سکدا۔ ایہناں لکھتاں دے کئی کچھ ہن تے پارکھاں نوں نوں رنگاں نال گل کرن دی سوکھ رہندی ہے۔ ایہو کارن ہے کہ ہتھلے پراگے وچ اسیں چار لیکھ ایہناں موضوعاں بارے چھاپے ہن۔ بابا فرید تے بابا نانک پنجابی دیاں دو اجیہیاں ہستیاں ہن، جیہناں دی فکرنی پنجاب تیکر ای نہیں سگدی ہوئی سگوں ایہناں دی مانتا دو جیاں توماں وچ وی ملدی ہے۔ بابا فرید ہوراں دے فکری پرچھاویں بابا نانک اُتے وی دکھالی دیندے ہن۔

”بابا فرید مسعود گنج شکر تے بابا گورو نانک سرکار دی فکری ہم آہنگی“ وچ ایسے گل دا ویروا ملدا ہے کہ ایہہ دوویں شاعر توحید پرستی، وحدانیت، مساوات تے انسان دوستی دا درس دیندے رہے۔ اک کچھوں ایہہ موضوع ایہناں عظیم شاعراں دے فکر دی بنیاد وی ہن۔ مقالہ نگار نے بابا جی گورونانک دی جیون دا ویروا دے کے دس پائی ہے کہ اوہناں بابا فرید دی شاعری نوں کیوں سامھیا۔ اگے چل کے ایہہ موضوع پنجابی ادب دا اُگھڑواں انگ بن گئے۔ ”وارث شاہ دا جیون تے لکھتاں“ وچ وارث شاہ بارے ہوئی کھوج دا نتارا کر کے وارث شاہ دی جیونی دے اُچھے پکھاں اُتے چانن پایا گیا ہے۔ مقالہ نگار نے وارث شاہ بارے ہوئی پہلے کھوج دا تجزیہ کر کے تے مدلل انداز نال اپنا نکتہ نظر سامھنے لیاندا اے۔

پنجابی دی صوفیانہ شاعری دے موڈھی ہون دا جیہڑا مان بابا فرید ہوراں نوں پراپت ہے، اوہ سے طرح قصہ کاری دا موڈھی دمور ہے۔ دمور اپنے بیانیے تے قصہ کاری دے گن پاروں اج وی سبھ توں نویدکلا ہے۔ ”ہیر دمور وچ واقعاتی بیانیے دا اظہار“ وچ مقالہ نگار نے دمور دیاں اپنے بارے کیتیاں گلاں نوں مکھ رکھ کے شاعر دی تصویر نوں اُگھاڑن دی کوشش کیتی ہے۔ پنجابی قصہ کاری دی روایت تے رجحان وچ پنجابی قصیاں بارے جانکاری دتی گئی ہے تے ایس روایت دے اُگھڑویں پکھاں اُتے چانن پایا گیا ہے۔ ماں بولی راہیں پڑھائی

نہ ہون کر کے پنجابی ادب وچ ایس پرکھ دا اظہار کئی طریقیاں نال کیتا گیا ہے۔ کیوں جے پنجابیاں نوں اپنے اصلے توں دور رکھن دی بہت وڈی سازش سی۔ پنجابی شاعری دے نال پنجابی افسانے وچ وی اپنے ہوند توں دوری بارے ”افسانے وچ ماں بولی دی اچھپنا“ دا نزوار کیتا گیا ہے۔

اساڈی ”سلیکھ“ وچ موضوعاں دی رنگا رنگی تے اپنے ورثے نوں نویں پکھاں توں جاچن دی سک ہمیش رہی ہے تے ایہہ کم تہاڈے نال ای اگے ودھ سکدا ہے۔

بابا فرید الدین مسعود گنج شکرؒ تے بابا گورو نانکؒ سرکاری فکری ہم آہنگی

"ABSTRACT"

" In this article, the writer has described the intellectual harmony of Baba Farid and Guru Nanak. He said that the poetry of Baba Farid reached us through "Guru Granth Sahib" Baba Farid was the representative of the Chishti sect of Sufism in the subcontinent. Humanity and equality are two of the brightest beacons in the world of Sufism. Monotheism is the basis of Sufism. In the thought of Baba Guru Nanak, apart from this monotheism, the philosophy of humanity and equality between human beings is very important. Chishtia philosophy teaches the observance of the highest human values and principles, so the Chishtia tradition emphasizes the relationship with the creatures. Baba Nanak also believed in the observance of human values and respect for humanity. The writer has explored such an intellectual association of the two elders.

ایہدے وچ کوئی مبالغہ نہیں پئی پنجاب وچ صوفیانہ روایت داندھ ابو الحسن سید علی بن عثمان ہجویریؒ دے آون نال بچھا۔ اوہناں دے بعد اسلامی تصوف دے بوٹے دی آبیاری حضرت معین الدین چشتیؒ نے کیتی، جو انسان دوستی تے مساوات دے پرچارک سن۔ پنجاب دی

صوفیانہ تاریخ وچ داتا علی ہجویری دے بعد جیہیں ہستی نے نمایاں مقام حاصل کیتا اوہ بابا فرید الدین گنج شکرؒ ہین۔ بابا فرید دا کلام ساڈے تیک بابا نانک سرکار دے وسیلے نال ”گرو گرنھ صاحب“ راہیں اپڑیا، ایہناں دونوں ہستیاں وچکار انج تے ڈھائی صدیاں توں ودھ وٹھ ہے، پر دونوں دی تعلیمات دی مشترکہ فلاسفی وچ توحید پرستی، واحدنیت، مساوات تے انسانیت دوستی نمایاں ہے۔ اسلام آفاقی مذہب ہون دے نال نال انسانیت دی عظمت دا علم بردار ہے۔ ایسے لئی ایہناں بزرگ ہستیاں دے ہاں انسانیت دا درد تے درس نمایاں ہے۔

بابا فرید توں لے کے بابا گورو نانک دی تعلیمات وچ توحید پرستی، عقائد تے عبادات دی فلاسفی، انسانیت دیاں قدریں تے انسانیت دے اصولاں دی پاسداری دا درس ملدا ہے۔ جیہڑا کسے وی مذہب دی سچائی دا مظہر ہے۔ بابا نانک سرکار توں پہلاں پنجاب وچ، تصوف دی چشتیہ فکر غالب آ چکی سی۔ جیہیں اُتے ہندو تصوف دے اثرات وی نمایاں سن۔ چشتیہ روایات وچ مخلوق نال رشتہ قائم کرن تے زور دتا گیا۔ پندرھویں صدی وچ بھگتی تحریک تے تصوف وچ باغیانہ خیالات دے پرچار نے ہندو مسلم تفریق نوں بہت حد تیک گھٹ کردتا۔ بابا نانک سرکار وی ہندو دھرم تے اسلام وچ مفاہمت چاہندے سن۔ اوہناں سارے انساناں نوں برابر قرار دتا۔ انج بابا نانک سرکار دی تعلیمات مہاتما بدھ، بابا فرید تے بھگت کبیر دی صوفیانہ فکر دے بہت نیڑے ہے۔ بھگت کبیر دی تعلیمات دی عوامی مقبولیت وی بابا نانک دی دین ہے۔ ایہناں ہستیاں پاروں پنجاب انسانیت دوستی، روشن خیالی تے عالمگیر محبت دا پرچار کرن والیاں تحریکاں دا مرکز بن گیا۔

بابا فرید الدین مسعودؒ تے بابا گرو نانک جی سرکار دی فکری ہم آہنگی۔۔!

پروفیسر ڈاکٹر رزاق شاہد

اوّل شیخ فرید شکر گنج، عارف اہل ولایت

ہک ہک سخن زبان اوہدی دا، راہبر راہ ہدایت

(میاں محمد بخش)

شکر توں ودھ مٹھڑے، شکر گنج دے بول
 بوہے سارے فیض دے، بابے دتے کھول
 دکھڑے دیس پنجاب دے، اوس آ کیتے دور
 ہر دم دتے رب دا، قبر اوہدی تے نور
 ٹریا رب دی راہ تے، جھلی ہر تکلیف
 جانے رمزاں ساریاں، اوہدی عقل لطیف
 لوکی پتن پاک دے، جو سن پئے کراہ
 بابے اپنے فیض توں، لائے سدھی راہ

رب سوہنے دے نال	سچا سودا کر لیا
پا کے گوڑھا پیار	نانک سچی سرکار
کفر ہنیریاں وچوں	راہ حقیقت لبھیا
کر کے سوچ وچار	نانک سچی سرکار
کیہ ہندو کیہ مسلم	کیہ اپنے کیہ غیر
سبھ نوں اس نال پیار	نانک سچی سرکار

(کیہ کیہ مینوں بیتیاں، رزاق شاہد)

پھر اٹھی آخر صدا توحید کی پنجاب سے
 ہند کو اک مردِ کامل نے جگایا خواب سے
 (اقبال "نانک" بانگِ درا)

بابا فریدؒ جی نال میرا پہلا تعارف بال پنے وچ ہويا، گل ایویں ہے پئی میرا خاندانی
 پچھو کو "کٹھ مذہبی" ہے۔ میرے والد بزرگوار کئی پیڑھیاں پہلاں اپنے خاندان دے قادریہ
 مسلک دے اک روحانی بزرگ "بابا عالم" دے مذہبی وارث سن۔ نسیم ہند ویلے سارا ٹبر ہوشیار پور
 توں ہجرت کر کے پاکستان آن وسیا۔ ایس کر کے اوہ "بابا عالم" جی دے گدی نشین یا سجادہ نشین
 تے نہ بنے، پر اوہناں نے اپنے بزرگاں دی یاد وچ عرس مناون دا سلسلا اپنی حیاتی تک جاری
 رکھیا۔ ایہ روایت اچے وی جاری ہے، گو پہلے والا اہتمام نہیں رہیا۔ کلاسیک دیاں لگ بھگ
 ساریاں کتاباں ابا جی دے مطالعے وچ سن، اوہ اکثر کہندے سن:

رکھی سکھی کھاء کے، ٹھنڈا پانی پی
 فریدا! دیکھ پرائی چوڑی، نہ ترساویں جی

ایہدا مطلب مفہوم کیہ اے؟ اوس ویلے تاں سانوں نہیں سی پتا، پر اگے چل کے ، اوہناں دا ایہ قناعت پسندی دا سبق، حیاتی دے اوکڑاں بھرے رستیاں وچ ساڈے لئی ’زادِ راہ‘ ثابت ہو یا، کیوں بے اُجاڑیاں (ہجرت) پچھوں اسماں ایس قناعت دی کھٹی لسی وچ صبر دیاں مرچاں گھول کے ، اوہدے وچ شکر گزار ی دے سکے مگر بھجیوں بھجیوں کے ، تنگدستی دے دن گزارے۔ بابا جی فریدؒ نال دوجا تعارف اوس ویلے ہو یا جدوں سکول دے مڈھلے دناں وچ ، اک دن سکولوں ایس لئی چھٹی ہوئی پئی ”اج بابا فرید دا عرس ہے“ ایس چھٹی دی اپنی خوشی سی پئی اسیں سوچیا ایہہ عرس ہر ہینفتے یا ہر مہینے کیوں نہیں ہوندا؟ تیجا تعارف وی سکول دے زمانے ہو یا۔ سکول دے گیٹ چوں داخل ہونداں ، سکول دی ”افتتاحی تختی“ لگی سی۔ جیس تے سکول دا پتا ”ایم سی مڈل سکول، سٹلائٹ ٹاؤن“ لکھیا سی۔ اک دن اوس تختی تے ، سیاہی مل کے ”فرید ٹاؤن“ لکھیا دیکھیا۔ پتا لگا پئی ”سٹلائٹ ٹاؤن“ دا ناں ، بابا فرید جی ہوراں دے ناں تے، ”فرید ٹاؤن“ رکھ دتا گیا ہے۔ (1)

بابا جی گورونانک سرکار نال وی پہلا تعارف بال پنے وچ ای ، اودوں ہو یا جدوں اوجے میں لفظ ”نانک“ دا مطلب وی نہیں ساں سمجھدا۔ گل ایویں ہے پئی والد صاحب دا عمومی تکیہ کلام ہوندا سی، ”مندے کمیں نانکا، جد کد مندا ہو“

اودوں ایس جملے دی پوری جانکاری نہیں سی ، پر ایہہ احساس ضرور ہوندا سی پئی ”گل ہے کوئی بڑے پتے دی“، ایہہ بابا نانک جی سرکار نال پہلا تعارف سی، جیہناں دا ذکر گھر وچ بڑے اہتمام تے احترام نال ہوندا سی۔ نانک جی سرکار ہوراں نال دوجا تعارف وی بال پنے وچ اودوں ہو یا جدوں ہڑپا وچ وسدے لاگلے رشتے داراں کول پہلی واری جان ہو یا۔ اوہ ہڑپا دے تھہہ وکھان مگروں جنوب و لے ”نانک سر“ دی سیر لئی لے گئے۔ اوہناں دسیا جے ”نانک جی سرکار اپنے سیاحت سے ہڑپا توں گزر دیاں اتھے ٹھہرے تے ایس دھرتی نوں بھاگ لائے“، تیجا سنگھ دے آکھن مطابق،

”گرو جی، مردانے کے ساتھ اپنے سفر کو نکل گئے، دریائے راوی پار کر کے ملتان کی طرف چل پڑے، راستے میں ایک دن ”ہڑپا“ ٹھہرے پھر تلمبہ (ضلع ملتان) پہنچ گئے“ (2)

اتھے بابا جی نانک سرکار دی یاد وچ، تالاب تے گوردوارا بنایا گیا۔ جیہنوں ”نانک سر“ آکھیا جاندا ہے۔ (اجکل اتھے منڈیاں دا ہائر سینڈری سکول بنیا ہو یا ہے) فیہر جدوں ہوش سنبھالیا، پڑھن لکھن دے جھمیلیاں وچ پئے تے ہولی ہولی ایہناں بزرگ ہستیاں بارے معلومات وچ

وادھا ہوندا گیا۔ اوہ انج پی کالج وچ پنجابی مضمون بطور اختیاری مضمون اختیار کیتا (3) تے سانوں ایہ پتا لگا پئی پنجابی دے ڈھلے باقاعدہ شاعر بابا فرید الدین گنج شکرؒ ہین، جیہناں دی آخری آرام گاہ پاکستان شریف وچ ہے تے ایہہ کہ اوہناں دا کلام ساڈے تیک بابا جی نانک سرکار راہیں اپڑیا (4) جیہناں ایہہ کلام گرو گرنٹھ وچ سانہہ رکھیا سی۔ سچ پچھو ایس پاروں اوہناں نال عقیدت تے اوہناں دی، دل وچ قدر ہور ودھ گئی۔ ایہ وی عجیب اتفاق ہے پئی پاکستان شریف تے نکانہ صاحب جیہناں پاک تے پوتر تھاواں دی یا ترساڈے پنجابی دے استاد بہشتی پروفیسر غلام رسول آزاد ہوراں راہیں ہوئی (5) جیہڑے بابا نانک جی دی جنم بھومی ”نکانہ صاحب“ دے رہن والے سن۔ میں اوہناں دناں وچ کالج دی ”پنجابی ادبی سنگت“ دا صدر ساں۔ اسان ”پنجابی ادبی بورڈ“ نوں، بابا فرید دے عرس تے پاکستان مدعو کیتا، جتھے عوامی شاعر ظہور حسین ظہور ہوراں ساڈی رہنمائی تے میزبانی کیتی۔ نکانہ صاحب دی یا ترساڈا وسیلا وی آزاد صاحب بنے، اوہ او تھے ”کوچا قادریہ“ وچ رہندے سن، اوہناں دے گھر اگوں لنگھن والی سڑک دے متھے تے بابا نانک جی دا جنم استھان تے گوردوارا ہے تے کوچا قادریہ دی پچھلی کندھ اوس پوتر تھاں نال جڑی ہوئی سی جتھے بابا جی سرکار دے بال پنے وچ پھنیر سپ نے بابا جی تے پھن پھیلا کے چھاں کیتی رکھی سی۔

بابا فرید جی تے بابا نانک جی دوویں رب دے برگذیدہ (پہنچیاں ہستیاں) ہون دے نال نال، اپنے اپنے ویلے دے بہت وڈے مبلغ، دوویں صلح گل تے یقین رکھن والے مصلح، تے وڈے نفسیات دان سن، جیہناں دا ہتھ لوکائی دی نبض تے سی تے مقام لوکائی دے دلاں وچ۔ دوواں برصغیر خاص کر پنجاب دے نیویں (تے پسے ہوئے) طبقے نوں سینے نال لایاتے اوہناں دی رہنمائی کیتی۔ دوویں بہت وڈے شاعر سن، جیہناں اپنی شاعری توں، تبلیغ دا کم لیا۔ ایس کر کے دونوں دے وچکار، ڈھائی صدیاں لمی و تھ دے باوجود، بڑا ڈونگھا فکری اشتراک تے ہم آہنگی وی موجود ہے، جیہں دی تفصیل اک مقالے (خاص کر کسے محفل وچ پڑھے جان والے مقالے) وچ ممکن نہیں، سگوں کسے تفصیلی مقالے یا کتاب دی متقاضی ہے۔

محمد آصف خان ہوری ”گرو ارجن داس دیو جی“ دے حوالے نال لکھدے ہین پئی:

”گرو نانک اپنے سفر دے دوران ”عصا ہتھ، کتاب کچھ“ رکھدے سن۔

کتاب وچ اپنے اقوال / اشعار توں وکھ بھگتاں تے صوفیاں دا کلام

درج کردے رہندے سن“، (6)

ایہو کتاب، تھوڑے بہتے وادھے گھاٹیاں نال ”گرنٹھ صاحب“ دی بنیاد بنی۔ ایہہ

کتاب، پتھویں گرو ارجن داس جی کول اپڑی، جیہناں بابا فرید جی دے مرن توں ۳۳۹ ورہے مگروں، ”گرو گرنٹھ صاحب“ دی صورت وچ ترتیب دتی۔ ”گرو گرنٹھ صاحب“ دی تدوین دا کم گرو ارجن ہوراں 1603ء وچ چھوہیا، جیہڑا 1604ء وچ مکمل ہو یا۔ اردو جامع انسائیکلو پیڈیا مطابق گرنٹھ صاحب دی تکمیل، دسویں گرو گو بند سنگھ جی دے ہتھوں 1701ء وچ ہوئی۔ ”سکھ مت دا اتہاس“ (ص 172) وچ وی منیا گیا ہے پئی ”گرو گرنٹھ صاحب“ دی تالیف دے سناں وچ اختلاف ہے۔ گرنٹھ صاحب دے قلمی تے مطبوعہ نسخیاں وچ وی اختلاف دی دس پیندی ہے۔ ”کرتار پوری گرنٹھ صاحب“ نوں گرو ارجن داس جی دا سو دھیا اصلی نسخہ سمجھیا جاندا ہے۔ ”گرو گرنٹھ صاحب“ 5894 ہماں (نظماں یا اشعار) تے مشتمل ہے۔ سکھ گرواں توں وکھ پندرہاں مسلمان صوفیاں تے ہندو بھگتاں دا کلام وی ایس وچ شامل ہے۔ ”گرو گرنٹھ صاحب“ وچ گرو نانک جی دیاں 974 منظوم ہماں (نظماں) شامل ہین۔ (7)

”گرو گرنٹھ صاحب“ دا مڈھ بابا جی نانک سرکار دی مشہور حمدیہ نظم ”چپ جی“ توں ہوندا ہے۔ ایس نظم وچ بابا جی نانک سرکار ”سکھ مت“ دے توحید پرستی یا واحدیت دے نظریے نوں فلسفیانہ پدھرتے بیان کردے ہین۔

صاحب میرا اکو ہے	اکو ہے بھائی، اکو ہے
آپے مارے، آپے جیوائے	آپے لیوے، دیئے
آپے ویکھے، وگے	آپے نذر کریئے
جو کجھ کرنا سو کر رہیا	اور نہ کرنا جانی
جیہا در تے تیسو کہیے	سب تیری وڈیائی

(ترجمہ) میرا مالک اک ہے، ہاں ہاں بھائی اکو ہے۔ اوہو ہی مارنے والا ہے، اور زندہ کرن والا ہے۔ اوہو ہی دے کے خوش ہوندا ہے۔ اوہو ہی جیہیں تے چاہندا ہے، اپنے فضلاں دے بارش برساندا ہے۔ اوہ جو چاہندا ہے کردا ہے، ایس توں وکھ ہو کوئی وی نہیں کر سکدا۔ جو کجھ دنیا وچ ہو رہیا ہے اسوں اوہو ای بیان کرنے ہاں۔ ہر شے اس دی حمد بیان کردی ہے (8)

بابا فرید جی دا کلام ”گرو گرنٹھ صاحب“ راہیں ساڈے تیک اپڑیا ہے۔ (130 شلوک، 112 بابا فرید جی دے تے 18 بابا نانک تے دو جے گروواں دے) (9) ”گرو گرنٹھ صاحب“ وچ شامل ایہناں شلوکاں دی گنتی وچ وی اختلاف ہے، ایہدا کارن شاید ایہ وی ہے پئی بعض گرو

صاحبان دے اشلوک وی بابا فرید دے کھاتے پادتے گئے ہین۔ اوہ ایس طرح پئی: بابا جی نانک سرکار اپنے سیاحتی سفر دوران پاکپتن گئے، جتھے اوہناں دامیل ملاپ بابا فرید جی دے دسویں گدی نشین ابراہیم (فرید ثانی) ہوراں نال ہو یا، اوہناں دے مونہوں بابا جی دے اشلوک سن کے آپ جی نانک سرکار نے اپنی کتاب وچ نقل کر لئیے (10)

تیجا سنگھ ہوراں اپنی کتاب وچ، ایس ملاقات دا مختصراً ذکر کر دیاں لکھیا ہے پئی ”گرو جی پاکپتن میں (جس کا نام تب اچودھن تھا) شیخ برہیم (ابراہیم) کو، جو اس وقت کا ایک پرسدھ مہاں پرش فقیر تھا، ملے۔ اس کا تپ استھان جو شہر سے باہر چار میل دور مغرب کی طرف تھا، وہاں اس کے پاس چلے گئے۔ شیخ برہیم جسے فرید ثانی بھی لکھا گیا ہے (بابا) فرید سے دسویں نسل سے تھے۔ ان کا انتقال گرو نانک جی سے پندرہ سال کے بعد سمت ۱۶۱۰ میں ہوا۔ ان سے بات چیت کر کے گرو جی کو روکھیشتر چلے گئے“ (11)

جد کہ ”امر سنگھ جی ہوراں ایس واقعے نوں، اپنی کتاب ”گرو نانک“ وچ تفصیل نال بیان کیتا ہے، سگوں اوہناں دونوں بزرگ ہستیاں وچکار ہون والی گل بات یا مکالمے نوں (عقیدت تے جذباتی انداز وچ) بیانیا ہے۔ اوہ کہندے ہین جدوں ابراہیم ہوراں بابا جی نانک سرکار دا ایہہ شبہ سنیا پئی:

آپے پئی قلم آپ، اُپر لیکھ بھی توں ایکو کیسے نانکا، دوجا کاہے کون؟
(ترجمہ) اے خدا تو خود ہی تہتی ہے، خود ہی قلم ہے اور خود ہی اسی تہتی
کے اوپر عبارت ہے۔ اے نانک! ایک خدا کا ہی بیان کرنا چاہیے،
دوسرے کا ذکر کیوں؟
ایس تے شیخ ابراہیم فرمایا:

ایک صاحب نیں دو حدی، کیہڑا سیوی تے کیہڑا ردی؟
(ترجمہ) خدا ایک ہے مگر اس کے دو کنارے ہین، کس کو اپنائیں اور
کس کنارے کو نظر انداز کریں؟ یعنی روحانیتِ خداوندی کے دو کنارے
ہین (ہندو دھرم اور اسلام) دونوں میں سے کون قابل قبول ہے اور کون
سا قابل رد؟

ایہہ سن کے، بابا نانک سرکار جواب دتا:

بکو صاحب، ہکا حد بکو سیو تے دوجا رد
(ترجمہ) خدا حقیقتاً ایک ہے، اور کنارہ بھی ایک ہی ہے (یعنی وصلِ الہی
کے مقام کو الگ الگ زینے نہیں ہیں) ایک ہی کی خدمت (عبادت)
بجلا اور دوسرے (شرک) کو ترک کر۔ پھر فرمایا:

دوجا کاہے سیوئے؟ جے تے مر جائے اکیو سمرو نازکا، جو جل تھل رہیا سمائے
(ترجمہ) یعنی خدا کے بغیر اس کی تخلیق کردہ دنیا میں کسی دوسرے کی
خدمت (عبادت) کیوں کی جائے؟ یعنی جو خود جنم اور موت کی قید سے
آزاد نہیں، وہ دوسروں کو کیسے نجات دلا سکتا ہے؟ اے نانک! واحد خدا
کو یاد کر جو ہر دو جہانوں (ارض و سماء) میں پھیلا ہوا ہے، (12)

مکالمہ طویل ہے، اتھے ایہدے ذکر کرن دا مقصد ایہہ ہے پئی، ناناک جی سرکار
ہوراں ایس ملاقات دے دوران ہی شیخ ابراہیم دی زبانی، بابا جی فرید دے اشعار شلوک سن کے
اپنی کتاب (بیاض) وچ نقل کیئے۔ ایہہ مغلطہ پیا پئی ایہہ اشلوک خود ابراہیم فرید ثانی
دے ہن یا کہ بابا فرید جی دے؟ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ دسدے ہن پئی ”ہندی قلمی نسخیاں وچ
بابا فرید دے 39 دوہے ملدے ہن۔ اوہناں وچ ”فرید یا فریدا“ تخلص ورتیا گیا ہے۔ گرو ارجن
داس دیو جی ہوراں گرنٹھ سوہن ویلے صوفیاں تے بھگتاں دے کلام اگے ناں نمبر لکھے نیں۔
جے بابا فرید دی تھان فرید ثانی دے شلوک ہوندے تاں اوہ اوہناں اگے ”فرید ثانی“ لکھ
دیندے۔ ایس دلیل دی بنیاد تے، موہن سنگھ لکھدے ہن پئی ”فرید ثانی والی بھل ہن سانوں بھلا
دینی چاہی دی ہے“ (13)

”گرو گرنٹھ صاحب“ نوں ”زندہ گرو“ دا مقام حاصل ہے۔ ایہو وجہ ہے پئی دسویں گرو
گوبند جی نے اپنے چلانا کر جان توں سال پہلاں حکم جاری کیتا، جیس مطابق، اگوں توں کوئی گرو
نہیں آئے گا، سگوں ”گرو گرنٹھ صاحب“ نوں ہی رہہرتے رہنا منیا جائے گا (14) تدتوں ”گرو گرنٹھ
صاحب“ نوں حاضر گرو منیا جاندا ہے۔ گرو ارجن دیو جی نے کوشش کیتی پئی ”گرو گرنٹھ صاحب“
مذہبی تعصب توں بالاتر ہووے تے پورے پنجاب دی اجتماعی فہم تے فراست دا ترجمان ہووے۔
ایس دا ایہہ مقصد ہائی پئی پرچلت مذہبی تعصب تے مغلاں دے غیر منصفانہ نظام توں چھکارے
لئی، لوکاں دی تربیت تے نظریہ سازی وی کیتی جاوے۔

بابا فرید جی تے بابا جی نانک سرکار دے وچکار گھٹ ودھ ڈھائی صدیاں دی وتھ
ہے۔ ایس صدیاں لمی وتھ دے باوجود دونوں بزرگ ہستیاں دے زمانے تے ایہناں دی تعلیمات

وچ حدوں ودھ سانجھ وی موجود ہے۔ کیوں جے تیرھویں صدی توں پندرھویں صدی تیک ، ہندوستان دی تاریخ، ذہنی، فکری تے ثقافتی حوالے نال، مسلم تے ہندو ثقافت دی سانجھ کئی صدیاں دا پندھ کر چکی ہائی۔

بابا فرید ہوراں جیہڑا زمانہ پایا اوہدے وچ تاتاریاں نے عالم اسلام دے اک وسیع حصے نوں بے دردی نال روندیا (15) پندرھویں صدی وچ مغلاں ایہو حشر پنجاب دا کیتا۔ بابا ناک جی دے بقول

پاپ کی جنج لے، کابلوں دھایا جوری مگے دان وے لالو
(ترجمہ) ”گناہوں کی بارات (لشکر) لے کر وہ کابل سے حملہ آور ہوا
ہے اور زبردستی دان (خراج، ٹیکس) وصول کرتا ہے (16)

بابا فرید 1188ء نوں ملتان لاگے، قاضی جمال الدین سلیمانؒ دے گھر، پنڈ ”کوٹھے وال“ وچ جے، آپ دے وڈے افغانستان توں پنجاب آئے، آپ دا شجر نسب حضرت عمر فاروق اعظمؓ نال ملدا ہے۔ آپ بال اپنے وچ ہی والد دی شفقت توں محروم ہو گئے، آپ دی تربیت، نیک سیرت والدہ کیتی۔ ملتان دے منہاج ترمذی توں ظاہری علوم حاصل کرن توں بعد دلی دی مشہور روحانی شخصیت حضرت بختیار کاکیؒ دے ہتھ تے بیعت کر کے سلوک دیاں منزلاں طے کیتیاں۔ اک اندازے مطابق کئی سال، قندھار، غزنی، بلخ، بخارا، بغداد، بیت المقدس، مکہ معظمہ، مدینہ منورہ تے ہور کئی تھاواں دی سیاحت تے ریاضت کیتی (17)

گل دے تسلسل لئی گل کرنی پے رہی ہے پئی اللہ دے نیک بندے، اللہ دی رضا جوئی لئی، چاہندے نیں کہ اوہناں دا اٹھنا بہنا، اوڑھنا بچھونا، غرض ہر عمل ہر فعل اللہ دے حکم دے تابع ہووے۔ ایس نوں مقام عشق دی انتہا سمجھیا جاندا ہے، جیس ول اقبال وی نشان دہی کردے ہیں کہ

بے خطر کود پڑا آتش نمرود میں عشق
عقل ہے محو تماشاے لب بام ابھی

ایس سارے کم وچ کوئی رکاوٹ ہے تے اوہ ہے خود انسان دا نفس (انسان دیاں نفسانی خواہشاں) جیس نوں مارن نال ہی ”تزکیہ نفس“ حاصل ہوندا ہے۔ ایہہ کم سخت ریاضت توں بغیر ممکن نہیں۔ خود بابا فرید دا چلہ معکوس (پٹھا لنگن) دی مثال ایس ریاضت نوں ظاہر کردی ہے۔ میں کتے پڑھیا سی پئی بابا جی فرمایا:

”میں چالھی ورہے تک اللہ دی رضا توں ہٹ کے کوئی کم اپنی مرضی

نال نہیں کیتا تے ہن اللہ میری ہر گل من دا ہے“

ابن سخت ریاضت یا تپتیا دے بعد آپ روحانیت دے اوس مقام تے اڑے، جتھے حضرت بختیار کاکیؒ آپ نوں خلافت عطا کیتی تے اپنا جانشین مقرر کیتا۔ کجھ چر ہانسی رہن توں بعد آپ نے اجودھن (پاکپتن) نوں مستقل ٹھکانا بنایا۔ جتھے آپ نے، حیاتی دے باقی سال گزارے۔ آپ دی برکت نال اجودھن علاقے دا اک مرکزی قصبہ بن گیا۔ دوروں نیڑیوں ہزاراں لوک فیض پان لئی اجودھن آؤن لگ پئے۔ انج جنگل بیابان وچ بے نام و نشان اجودھن، ”پاک پتن“ دے نال توں تاریخی مقام بن گیا (18)

بابا فرید انسان دوستی، امن، محبت تے بھائی چارے دے مبلغ سن۔ آپ دی تعلیمات توں لکھاں لوک فیض یاب ہوئے۔ آپ دی تبلیغ داوڑا نکتہ، رنگ، نسل دے امتیاز تے دین تے ملت دی تفریق توں بغیر، اک دوجے نال حسن اخلاق دی مت ہے۔ ایہہ کم اوہناں اپنے عمل، قول تے شاعری راہیں کیتا۔ آپ نے مذہب (اسلام) نوں عملی طور تے اپنایا تے اپنے عملاں نال اوہدی ترویج کیتی، اپنی شاعری راہیں، اپنی ذات توں ماورا ہو کے، لوکائی دی خدمت دا درس دتا،

فریدا! میں جانیا دکھ مجھ کوں، دکھ سبھا ایہہ جگ

اُچے چڑھ کے ویکھیا تاں گھر گھر ایہا اگ (19)

گرو نانک جی سرکار 15 اپریل 1469ء نوں پاکستانی پنجاب دے شہر ”رائے بھوئے کی تلونڈی (موجودہ ننکانہ صاحب) وچ، مہتا کالو (پورا ناں کلیان چند داس بیدی) دے گھر پیدا ہوئے۔ 1474ء وچ جدوں نانک سرکار اچے مسال پنجال سالوں دے سن تے تعلیمی دور شروع ہويا۔ ”پنڈت گوپال پاندے جی“ نے آپ جی نوں پڑھانا شروع کیتا تاں آپ جی سرکار نے، اوہناں نوں ”کھریاں کھریاں“ سنانیاں شروع کیتیاں۔ آپ جی سرکار آکھن لگے،

”پنڈت جی! سبھ پڑھنا لکھنا فضول ہے۔ پڑھائی اوہو ای ٹھیک ہے جو

سنسار دی پڑھائی ہے“ (20)

ابن توں پچھوں ”رائے بلار“ جو تلونڈی دا مسلمان راجپوت رئیس سی، نے آپ دے والد نوں مشورہ دتا پئی ”نانک جی سرکار“ نوں مولویاں کول پڑھن لئی بٹھا دیو، جد کہ ”سوڈی مہربان جی“ کہندے ہین پئی ”گرو نانک جی سرکار نوں اسلامی تعلیمات دوان دا سر بندھ خود آپ جی دے والد ہوراں کیتا۔ اوہناں دے گوانڈھ وچ مسلمان رئیس ”سید حسن“ رہندے سن، اوہناں خوشی خوشی پڑھانا قبول کر لیا۔ سید حسن ہوراں (جیہناں نوں قطب الدین تے رکن الدین

دے ناواں توں وی سدیا بلایا جاندا ہائی) نانک جی سرکار دی تعلیم تے تربیت وچ کوئی کسر نہیں چھڈی۔ نانک جی نے ۶ سال دی عمر توں ۱۵ سال تک، پہلے تن سال (گوپال) پاندے توں ہندی لکھنا تے حساب کتاب سکھیا۔ فیر تن سال پنڈت توں سنسکرت پڑھ کے ویداں تے شاستراں دا گیان حاصل کیتا۔ ایس توں بعد تن سال ملاں قطب دین (سید حسن) توں اوس ویلے دی سرکاری زبان فارسی پڑھ کے ہر طرح دا علم حاصل کیتا (21) انج بچپن توں ہی گرو نانک اسلامی عقائد دے چنگے جانو ہو چکے سن۔ ایہ وی کہیا جاندا ہے پئی، آپ جی بچپن توں ہی اسلام دے فلسفہ توحید توں بے حد متاثر سن تے ”ہندومت“ توں بیزار سن (22)

ایہہ حقیقت ہے پئی بابا نانک جی سرکار اسلامی تعلیمات توں بے حد متاثر سن، ایہدی وجہ سکھ روایات مطابق، ایہہ ہے پئی، 1499ء دے لگ بھگ 30 سالوں دی عمر وچ بابا جی گرو نانک سرکار ہوراں نوں اک ”کشف“ ہو یا۔ آپ جی سرکار نہان گئے، پر مڑ کے گھر نہ اپڑے۔ اوہناں دے کپڑے اک مقامی چشمے لاگے ملے۔ جیس توں لوکاں سمجھیا پئی آپ جی دریا وچ ڈب گئے ہین۔ دولت خان نے (سلطان پور دا حاکم، جیس کول بابا جی نانک ملازم سن) اپنے سپاہیاں دی مدد نال دریا کھنگال ماریا پر آپ جی دا کوئی نشان نہ ملیا۔ تن دن پچھوں آپ ظاہر ہوئے۔ پر چپ وٹی رکھی۔ جیس دن بولے تاں آپ نے اعلان کیتا پئی،

”نہ کوئی ہندو ہے اور نہ کوئی مسلمان ہے۔ سگوں سبھ انسان ہین۔ تاں

مینوں کیہڑے رستے تے چلنا چاہی دا ہے؟ مینوں خدا دے رستے تے

چلنا چاہیدا ہے۔ خدا نہ ہندو ہے تے نہ ہی مسلمان ہے۔ میں جیس

رستے تے ہاں اوہ ہی خدا دا رستا ہے“ (23)

ایس واقعے دی تفصیل دسدیاں آپ جی سرکار آکھیا پئی:

”اوہناں نوں خدا دی بارگاہ وچ لے جایا گیا۔ اوہتھے اوہناں نوں

”امرت“ بھریا پیالہ دتا گیا تے حکم ہو یا، ”ایہہ خدا دے نال دی

عقیدت دا پیالا ہے، ایہہ پی لو، میں تہاڈے نال ہاں، میری تہاڈے

تے رحمت ہے، میں تہانوں ودھاواں گا، جیہڑا تہانوں چیتے رکھے گا اوہ

میرے احساناں توں لطف اندوز ہووے گا۔ جاؤ میرے نال دی خوشی

مناؤ تے دوجیاں نوں وی ایہدی تبلیغ کرو۔ میں اپنے نال دی عنایات

توں تہانوں نوازیا، ایہنوں اپنی مصروفیت بناؤ“ (24)

ایس واقعے مگروں بابا جی نانک سرکار ہوراں نوں گرو (اتالیق، استاد) کہیا گیا تے

بابا فرید الدین مسعود گنج شکرؒ تے
 ”سکھ مت“ نے جنم لیا۔ ”سکھ مت“ دا ڈھلا عقیدہ انتقام تے کینہ پروری دی تھاں ”رحم دلی“ تے
 ”امن“ دا پیغام پھیلانا ہے۔

بابا فرید جی دا زمانہ (1188ء توں 1280ء بارھویں تے تیرھویں صدی) پنجاب وچ
 اتری تے اکھاڑ پچھاڑ دا زمانہ سی۔ اسلامی دنیا انتشار تے زوال دا شکار سی۔ منگولاں مسلماناں
 دے ثقافتی مرکز تباہ کردتے سن۔ پنجاب ڈھ توں ہی مختلف مذہباں تے تہذیبیاں دے آپسی تصادم
 دی آماجگاہ بنیا ہویا سی۔ دراوڑاں دی ”مظاہر پرستی“ توں ہندومت تے فیر اسلام دے ظہور تے
 غلبہ نے ہندوستان دی مذہبی تے ثقافتی تاریخ نوں حدوں ودھ متاثر کیتا۔ چشتیہ صوفیاء برصغیر وچ
 ہندو مسلم ثقافتی سانجھ پیدا کرنا چاہندے سن۔ ایہہ گل اوہناں دی انسان دوستی تے عالمگیر محبت
 داسطی سی۔ دو جے پاسے اوس ویلے دے حکمران تے اوہناں دے منظور نظر مذہبی عالم ایس گل
 نوں غیر اسلامی تے حکمراناں لئی خطرہ سمجھدے سن۔ سرکاری عالماں دا ہندواں نال رویہ ڈاڈھا
 سخت یا انتشار پسندانہ سی۔ اتھے ایہہ آکھنا غلط نہیں ہووے گا پئی بابا فرید جی دے زمانے ایتھوں
 دی وسوں کثیر المذہب، کثیر القومی، کثیر اللسانی تے توہمات دی زد وچ سی۔ بادشاہی نظام دی
 لٹ کھسٹ تے نت دی مارو ماری دی آگ وچ بندے بالن وانگوں جھوکے جاندے سن۔ ویکھیا
 جاوے تے ایہناں حالات پاروں ہی بابا فرید جی دلی چھڈ کے اجودھن قیام تے مجبور
 ہوئے۔ اوہناں پاروں اجودھن (پاکپتن) اک وڈا روحانی مرکز بنیا۔ اتھے وی اقتدار نال ٹکراؤ
 دے مواقع پیدا ہوندے رہے۔ شرعی قانون دے راکھے (سرکاری ملاں) بابا فرید تے شرع دی
 پابندی نہ کرن دے فتوے لاؤندے رہے۔ جد کہ حقیقت ایہہ ہے پئی بابا جی دی تعلیمات دی
 بنیادی فکر اوہو ای ہے، جیہڑی صدیاں پہلے علی ہجویری داتا گنج بخش دی سی۔ یا انج کہہ لو پئی
 بابا جی دی تعلیمات پنجاب دی سنہری صوفیانہ روایت دی لڑی سی۔

بابا نانک جی سرکار دا زمانہ (1469ء توں 1539ء پندرھویں صدی) وی کجھ گھٹ اتری
 دا زمانہ نہیں سی۔ قاضی جاوید کہندے نیں:

”پندرھویں صدی دے ہندوستان دی ثقافتی تے مذہبی تاریخ وچ بھگت
 کبیر نوں اچھ حاصل ہے۔ اوہناں اپنے ویلے دیاں ثقافتی تے مذہبی
 قدراں دے خلاف بغاوت کر کے سچائی دے نال ذاتی تعلق بناون دا
 آہر کیتا۔ بھگت کبیر دا سانگا لوکائی نال سی، اوہناں دے خیالاں تے
 اجتماعیت پسندی غالب سی۔ اوہ لوکائی نوں نال لے کے چلنا چاہندے
 سن۔ اوہناں سماجی طبقہ بندی دی وی مخالفت کیتی۔ ایہہ سوچ ڈھنگ

بھگت کبیر نوں مسلمان صوفیاں دے نیڑے لے آؤندا ہے“ (25)

ایہدے وچ شک شبے دی کوئی گنجائش نہیں پئی پنجاب دی دھرتی تے صوفیانہ ریت دا مڈھ ابوالحسن سید علی بن عثمان الجویری ہوراں دی لاہور آمد نال بچھا۔ بعض صوفیاء نے اپنے تجربات نوں مکھ رکھ کے، مذہبی ظاہر داری دی نندیا کردیاں ایس ظاہر پرستی دے خلاف بغاوت کردتی۔ ایہہ عمل (خاص کر کے) شیخ ابو یزید بسطامی ہوراں توں شروع ہويا۔ جیہناں ایہہ خیالات سندھ دے اک صوفی بزرگ، نو مسلم ابو علی سندھی توں لئے سن۔ ایس توں پہلا زمانہس مختلف طریقیاں نال ہندو تے بدھ خیالات، پرانے صوفیاں دی فکر نوں اپنے ویس وچ لے چکے سن۔ پر بعض مذہبی انتہا پسنداں نوں ایہہ گل ہضم نہ ہوسکی، جیس توں ایس فکر دے خلاف رد عمل شروع ہونا فطری گل سی۔ ایس کھچ دھرو نے حسین بن منصور حلاج دی جان لے لئی۔ اوہ بسطامی فکری ریت دی انتہا پسند صورت دے نمائندے سن۔

ایس صورت وچ لوڑ پئی کہ پرانے تے نویں خیالات وچ کوئی درمیانہ راہ لہیا جاوے۔ جیس نوں صوفیاں توں دکھ عالماں وی اہمیت دتی۔ امام غزالی درمیانی راہ لہین والے ایہناں صوفیاں دے موہری تے آگو بنے۔ داتا گنج بخشؒ اوہناں دے ہی ہم عصر سن۔ ایہناں دوہاں بزرگاں دا کم شریعت تے طریقت وچکار میل پیدا کرنا سی۔ ”کشف المحجوب“ داتا گنج بخشؒ ہوراں دی تعلیمات دا وڈا ذریعہ تے ماخذ ہے۔ اوہناں دی تعلیمات دا وڈا نکتہ شریعت تے طریقت دے معاملیاں وچکار میل جول پیدا کرنا سی۔ اوہناں تصوف نوں اسلام دی حقیقی صورت وچ پیش کرن دا چارا کیتا۔ صوفیانہ آزاد خیالی دیاں بڑھاں ہندو تے بدھ فکری روایت وچ سن۔ قاضی جاوید ہوراں دا ایہہ آکھنا بڑا غور طلب ہے پئی

”داتا جویری دی فکر دا ایہ نتیجا نکلیا کہ اسلام دی او بھتر شکل اُتے تصوف

دا پردا پین نال اوہدی شکل کافی حد تک قابل قبول ہوگئی“ (26)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں پئی پنجاب دی دھرتی وچ، بابا جی فرید دے کلام تے بھگتی تحریک، خاص کر کبیر جی دی تعلیمات نوں، لوکائی تک اپڑان وچ بابا جی نانک سرکار دا وڈا ہتھ ہے (سگوں بہت وڈا احسان ہے) جس کر کے، تیرھویں صدی دے بابا فرید تے پندرھویں صدی وچ، بنارس وچ پیدا ہون والے بھگت کبیر جی دے خیالات، پنجاب دی دھرتی وچ بڑی چھیتی رچ بس گئے کیوں جے پنجاب مڈھ توں ہی مختلف تہذیبیاں تے ثقافتاں دے ملاپ دا گڑھ سی۔ صوفیاں وچ اک قدر مشترک ہے پئی اوہ سبھ غیر مسلماناں نال وی دوستی، محبت، بھائی چارے والا سلوک کردے سن۔ جس پاروں غیر مسلماناں دی وڈی گنتی اسلام قبول کرن لگ پئی۔

ایہہ سلوک صرف عام لوکائی نال ای نہیں سگوں ہندو دھرم دے سیانیاں نال وی سی۔ ایس انسان دوستی دا ای نتیجا سی پئی پنجاب امن بھائی چارے، انسانیت دوستی، روشن خیالی تے عالمگیر محبت دا پرچار کرن والیاں تحریکاں دا وڈا مرکز بن گیا سی۔ روشن خیالی دیاں تحریکاں وچوں بھگتی تحریک مذہبی تقسیم منافرت دی تھاں ہندو مسلم ایکے تے زور دیندی سی۔ مسلمان حکمراناں نے زیناں تے قبضہ کیتا تے صوفیاں لوکائی دے دلاں تے حکمرانی کیتی، مسلمان حکمراناں دے اثرات وقتی سن جد کہ صوفیاں عام لوکائی تے اوہناں دے دلاں تے ڈونگھے اثرات مرتب کیتے۔

اُن کا جو فرض ہے، وہ اہل سیاست جانیں

میرا پیغام محبت ہے، جہاں تک پہنچے

(جگر مراد آبادی)

بابا جی گورونانک سرکار ہوراں نوں اپنے زمانے دا عظیم ”مذہبی موجد“ آکھیا جاندا ہے۔ اوہناں اک وکھرا، روحانی، سماجی تے سیاسی نظام ترتیب دتا۔ جس دی نینہ توحید پرستی، مساوات، بھائی چارے، نیکی تے حسن سیرت تے رکھی گئی (27) ایہو ای بابا فرید جی دی تعلیمات دے بنیادی نکات نیں۔

باباناںک جی سرکار دا فکری نظام ایس گل دی وڈی مثال ہے پئی ”اوہ ہندو دھرم تے اسلام وچ سانجھ تے (کسے حد تک) مفاہمت پیدا کرنا چاہندے سن۔ اوہناں ایس گل تے زور دتا پئی ہندو مت تے اسلام دوویں سچائی دے رستے توں ہٹے ہوئے ہن۔ وچلی گل ایہہ ہے پئی نانک سرکار ہندو دھرم تے اسلام نوں رد کر کے ایس گل اُتے زور دیندے ہین پئی حقیقی مذہبی زندگی دی بنیاد ”اندر دی صفائی“ (باطنی پاکیزگی) ہے۔ جس نوں بابا جی فرید انج بیان کردے ہین:

آپ سنواریں میں ملیں، میں ملیاں سکھ ہوئے

فریدا! بے توں میرا ہو رہیں، سبھ جگ تیرا ہوئے

دوناں بزرگاں دے تقابلی مطالعے توں ایہہ گل نتر دی ہے پئی بابا فرید جی تے بابا

نانک جی دی تعلیمات دا مڈھلا نکتہ ”توحید پرستی“ دی تبلیغ ہے۔

فریدا! صاحب دی کر چاکری، دل دی لاہ بھراند

درویشاں نوں لوڑیے، رُکھاں دی جراند

فریدا! جنگل جنگل کیا بھویں، ون کنڈا موڑیں

وسی رت ہیالیے، جنگل کیا ڈھونڈیں؟

بابا نانک سرکار وی وحدت الوجود تے یقین رکھدے ہین۔ اوہناں دے کلام راہیں

ایہدیاں کئی مثالیں سامنے آؤندیاں ہن۔ اوہناں دا ایہہ آکھنا پئی:

”ہر جسم وچ برہا لگیا ہویا ہے تے ہر طرف وچ سارا نور اوسے دا ہی ہے“ یا

سب میں جوت جوت ہے سوئے تس دے چان سب میں چان ہوئے
گور ساکھی جوت پرگٹ ہوئے جو تس بھوے سو آرتی ہوئے

(ترجمہ) اسی خدا کا نور سب نوروں کا سرچشمہ ہے اسی کی روشنی سے

سب روشنیاں منور ہیں رستگورو کی گواہی سے خدائی نور کا اظہار ہوتا

ہے/ جو اُسے اچھی لگے، آرتی وہ ہے، (28)

استھے اک نکتہ غور دے قابل ہے پئی بابا نانک جی دی فکر وچ، مسلمان صوفیاں دے،
فلسفہ تصوف تے تصور توحید دے اثر پیٹھ اک ”ماورائی خدا“ دا تصور ملدا ہے۔ کئی تھیں آپ خدا
نوں نور آکھدے ہن، جیہڑا سبھی شیواں نوں روشن کرن والا ہے۔

اہم گل ایہہ ہے پئی بابا جی نانک سرکار اپنے کلام راہیں، دو جے مذہباں اتے مکتبہ فکر
نال مباحثہ دا انداز اختیار کردے ہن، اوہناں دیاں کئی گلاں نوں سمجھن وچ ایس کارن وی
اوکھیاں ہوندی ہے کیوں جے اوہناں دے مخاطب مکتبہ فکر دیاں بہت ساریاں دلیلاں ساڈے
سامنے نہیں ہن۔ فیروں ایہدے وچ کوئی شک نہیں پئی ایہدے وچ بابا جی گرو نانک ہوراں
ہندواں دے ”کئی خداواں دے تصور“ دی نفی کیتی ہے تے خدا دی وحدت دے نظریے نوں کئی
پہلوواں توں بیان کیتا ہے۔ اوہناں دی تعلیمات دا بنیادی تے وڈا نکتہ ہی توحید پرستی ہے۔ آپ
ایس گل تے زور دیندے ہن پئی:

”اللہ نوں کسے لمحے وی نہ وسارو کیوں جے اوہ خالق کائنات ہے،

مالک خالق ہون دے ناطے اوہ مخلوق دا پالنہار ہے“

بابا جی دا آکھنا ہے،

(ترجمہ) خدائے واحد کی پرستش کرتے رہنا، اپنا دل بھی اس سے لگائے

رکھنا چاہیے۔ وہ حقیقی تعریف اور عبادت کے لائق ہے، تن من سے اس

کی عبادت کرنی چاہیے۔ وہ ہر جگہ موجود ہے، کوئی جگہ اس سے خالی

نہیں۔ تمام کائنات، اس کی قدرت کا کرشمہ ہے۔ اس کی عبادت سے کسی

اور کی حاجت نہیں رہتی۔ ہمارے تن من میں وہی سمایا ہوا ہے۔ (29)

پت وں پوجا، ست وں سنجم، جت وں کہاں جنیو

ناوہ، دھوہ، تلک چڑھاوہ، سچ وں سوچ نہ ہوئی

(ترجمہ) پر ماتما (پتی) بن (کے بغیر) پوجا، ست (راستی) کے بغیر
 پر ہیڑگاری کیسی؟ جت کے بغیر جنیو (زنار) کیسا؟، ہزار نہاؤ، بناؤ (بدن)
 اور کپڑے) دھو، تلمک لگاؤ، سچ کے بغیر صفائی نہ ہوگی (30)

توحید پرستی دے ایس دس دے بعد بابا فرید واگتوں، بابا نانک سرکار وی عبادات تے
 زور دیندے تے کہندے ہین پئی ”عبادت ہی انسان دی تخلیق دا مقصد ہے“، کسے وی مذہب
 دے بنیادی عقائد اوہدیاں رساں تے رواج توں ظاہر ہوندے ہین۔ کسے وی مذہب وچ ایہناں
 بنیادی عقیدیاں دی پابندی اوس مذہب دے من والیاں دی ”تہذیب“ کر دی ہے۔ جیویں نماز
 ، روزہ، حج ، زکوٰۃ اسلامی عبادات دی روح نیں۔ نماز دی پابندی ، عاجزی ، انکساری تے اطاعت
 گزاری دے نال نال وقت دی پابندی سکھاندی ہے۔ روزہ صبر تے قناعت دا درس دیندا ہے۔
 حج جتھے اونچ نیچ دے فرق نوں مٹا دیندا ہے اوتھے مساوات ، رواداری تے بھائی چارے دے
 فروغ دا سبب وی بن دا ہے۔ زکوٰۃ دا عمل ، اپنے وسائل وچ دو جیاں نوں شریک کرن تے اوہناں
 دے دکھ درد و نڈان لئی پریردا ہے۔ بابا فرید اپنے کلام راہیں ایہناں عقائد دی پابندی دا درس
 دیندے ہین، خاص کر نماز دی تلقین تے پھجگانہ نماز دی پابندی تے زور دیندے ہین:

اُٹھ فریدا! وضو ساج، صبح نماز گزار
 جو سر سائیں نہ نویں، سو سر کپ اتار
 فریدا! بے نمازا کُتیا، ایہہ نہ بھلی ریت
 کدی چل نہ آیا، پنچے وقت مسیت (31)

کلام گرو نانک جی سرکار دے مطالعے توں بخوبی پتا لگدا ہے پئی، اسلامی عبادات، نماز
 ، روزہ، زکوٰۃ، حج تے کلمہ طیبہ تے اذان دی حقیقت تے اہمیت توں پوری طرح جانوسن۔ بابا جی
 سرکار ایس گل تے زور دیندے ہن پئی (لفظ تے نیت اہم نہیں سگوں) اصل شے عمل ہے۔ نالے
 اوہ ایہہ وی آکھدے ہین پئی بندائیکی تے بدی وچ تفریق کر سکدا ہے تے اپنا مقدر آپ بنا
 سکدا ہے۔ اک ہور تھاں ایس گل ول اشارا کردے ہین پئی:

”حقیقی تعریف تے عبادت دے لائق صرف اکو ذات (یعنی اللہ) ہی ہے:
 ایکس کے گن گاؤ، انت تن من جاپ، ایک بھگونت
 (ترجمہ) وہی ایک ہے جو عبادت کے لائق ہے، اسی ایک کے گن گاؤ۔
 تن من سے اس کی عبادت (اور ذکر) کرنی چاہیے (32)

نماز پھجگانہ بارے آکھدے ہین:

پنج وقت نماز گزارے، پڑھے کُتب قرآنا ناک آکھے گورسدیہی ایہو پینا کھانا

پنج نمازاں وقت پئے، پئے نیچا ناؤں (33)

نماز دی پنج وقت پابندی دے نال نال باجماعت نماز افضل عمل ہے، بابا جی ناک دے ہاں، اس دی تلقین ملاحظہ ہووے:

ج جماعت جمع کر، پنج نماز گزار باجھوں یاد خدائے دے، ہوئیں بہت خوار (34)
بابا گرو ناک جی دا کلام اپنے زمانے دی تاریخی دستاویز بن دا ہے، حکمراناں دے مظالم توں لے کے سماجی نا انصافی تے عدم مساوات سنے کوئی شے وی اوہناں دی نظرتوں اولھے نہیں سی (35)

کہیا جاندا ہے پئی، آپ سرکار دی اپنے آبائی مذہب ”ہندو دھرم“ تے ”ویدک دھرم“ دے اک اک عقیدے تے اک اک رسم توں ایس لئی اپنی نفرت ہو گئی سی پئی آپ جی دے اتالیق تے استاد مسلمان بزرگ سن۔ اوہناں محبت تے پیار نال آپ جی نوں تعلیم دتی۔ دینی تے دنیاوی علوم سکھائے۔ جیہناں دا آپ جی دے دل تے بڑا ڈوگھا اثر ہویا۔ سید حسن نے ناک سرکار تے دستِ شفقت رکھیا تے اوہناں دی تربیت کیتی۔ ناک سرکار نے علم، معرفت تے حقیقت دا ڈوگھا مطالعہ کیتا۔ جد آپ سرکار نے ”ہندو دھرم“ ترک کیتا اوس توں آخری دم تیک ”بھائی بالا“ تے ”بھائی مردانہ“ مسلمان آپ دے نال رہے۔

جنم ساکھیاں دے مطالعے توں معلوم ہوندا ہے پئی گرو جی ناک سرکار مسلمان صوفیاں، درویشاں تے فقیراں دے آستانیاں تے وی گئے جیویں، ملتان وچ شاہ شمس سبزواری تے بہاء الدین زکریا ملتانی دے مزاراں تے وی گئے۔ آپ جی سرکار بغداد وچ حضرت عبدالقادر جیلانی دے مزار تے وی گئے۔ 927ھ وچ بہلول دانا دے خلیفہ حضرت مراد دے ہتھ تے سلسلا چشتیہ وچ بیعت کیتی۔ حضرت خواجہ معین الدین چشتی اجمیری دے مزار تے 40 دن چلہ کیتا۔ ”گیانی گیان سنگھ“ ہوراں دا آکھنا ہے پئی ”گورو جی ناک سرکار ہوراں ”سرسا“ وچ خواجہ صاحب دے مزار تے وی چلہ کیتا (36)

دراصل گرو ناک ہوراں دی پھڑو روح نوں حقیقت تے سچائی دی تلاش سی۔ اوہناں نوں ایہہ سچائی نہ ملاواں کولوں لہھی تے نہ ہی باہمناں کولوں اوہدا تھو پتا لگا۔ گورو ناک جی سرکار پرچلت اخلاقی ضابطیاں تے اخلاقی قدراں دی بھیڑی حالت توں نا خوش سن۔ اوہناں اوس ویلے دی سیاست، معاشرت تے سماج دا ڈوگھی نظرے مشاہدہ کیتا تے ایہو مشاہدات ”سکھ مذہب“ دی بنیاد بنے (37)

بابا جی نانک سرکار دے فکری نظام تے تعلیمات دا خاص کر پنجاب وچ توحیدی فکر عام کرن وچ بڑا وڈا کردار ہے۔ وڈے وڈے محقق ایہہ گل من دے بین پئی اک تے بابا نانک جی سرکار دی فکر تے تعلیمات فلسفہ توحید دے گرد گھمدی ہے۔ دوجا اوہناں دا بھتا زور اسلام تے ہندومت وچکار مفاہمت تے رہیا۔ ایہنوں اُنج وی کہیا جا سکدا ہے پئی اسلامی تعلیمات تے بھگت کبیر جی دی تعلیمات تے ہی ”سکھ مت“ دی نینہ دھری گئی ہے۔ ایہدا بہت وڈا ثبوت خود ”گرنتھ صاحب“ وچ شامل بابا فرید الدین گنج شکرؒ تے بھگت کبیر جی دا کلام ہے، جیہڑا اج وی ”سکھ مت“ دے من والیاں لئی ”مقدس کلام“ دا درجا رکھدا ہے۔

اپنے اک شعر وچ، اوہناں دا ایہہ آکھنا ہے پئی،

(ترجمہ) ”ہر جسم وچ ”برہما“ لگیا ہویا ہے تے ہر طرف وچ سارا

”نور“ او سے دا ہے“ (38)

استھے بابا نانک جی سرکار دی فکر سدھی سدھی مسلمان صوفیاں دے نظریے ”وحدت الوجود“ نال جا رلدی ہے۔ بابا جی سرکار دی ایس فکر پچھے، اسلام دے تصور توحید وانگ اوس خدا دا تصور ملدا ہے، جیہڑا بے مثل تے یکتا ہے، اوہ انسانی سوچ تے تصور توں ماورا ہے۔ ایہوں وسدا پیا ہے پئی، نانک جی سرکار دے نزدیک ”خدا دا تصور“ توحید پرستی دی شاندار مثال ہے۔

(ترجمہ:) خدا ایک ہے، ستیہ (قیدِ زماں سے آزاد) اس کا نام ہے،

فاعلِ گل، خالقِ گل و قادرِ مطلق ہے، بے خوف اور بیم ورجا سے آزاد

ہے، بے کینہ یعنی دشمنی اور کدورت، حسد و رنجش سے پاک ہے، جیس کا

وجود ”لا بیوت اور لا یقوت“ ہے، یعنی وی ابدی اور لا فانی ہے، قید

پیدائش سے آزاد، قائم بالذات ہے، ہادی اور رحم و کرم کرنے والا

ہے“ (39)

ایہو ہی فکر دراصل ”سکھ مت“ دی بنیاد ہے۔ جیہیں وچ انساناں نوں برابری تے مساوات دی اکھ نال ویکھیا جاندا ہے، جتھے دنیا تے انساناں بارے مذہبی، فکری، تقسیم بے کار ہو جاندی ہے تے انسانیت پر دھان بن جاندی ہے۔ تعلیمات دے ایس بنیادی تکتے پاروں مسلمان مفکراں وچ بابا جی سرکار نوں وڈی عقیدت تے احترام دی نظر نال ویکھیا جاندا ہے۔ بظاہر بابا فرید جی دے بعد پنجاب دی تاریخ وچ گھٹ ودھ تن صدیاں تک سانوں کسے وڈے فلسفی، مفکر یاں شاعر دا تھوہ پتا نہیں ملدا۔ سوال ایہہ اُگھڑدا ہے پئی ایہہ صدیاں لمی چپ آخر کیوں؟ ایس حوالے محترم شفقت تنویر مرزا دی گل بڑی اہم ہے پئی، ”پنجابی زبان لئی بابا جی

نانک دا ادبی یا شعری کردار بڑا ای گوہ گوجرا ہے،

”بابا نانک، مذہبی آگو، مذہب دے بانی دی حیثیت توں دکھ پنجاہی ادب دا اک اتملا سرمایا ہین، کیوں جو اوہ اپنی گل (بقول کرتار سنگھ ڈگل تے سنت سنگھ سیکھوں) تن زبانوں اندر کردے، پنجاہی، ہندوی، اُپ بھرنش تے آگوں پنجاہی زبان دے وی سارے لہجے تے بولیاں ورتیاں۔ ایس پاروں بابا جی دی شاعری اندر پنجاہی دیاں ساریاں بولیاں دے جھلکارے موجود ہین، کیوں جے آپ دیاں گلاں حاکماں، وڈے لوکاں، برہمنوں تے ملوانیاں واسطے نہیں سن، عام لوکائی واسطے سن، جیہناں دیاں روحاں نوں آپ آزاد کرانا چاہندے سن۔ بابا جی نوں اپنے زمانے دے حاکماں نال اوہوای شکایتاں سن جو ہر زمانے اندر سچے لوکاں نوں، پیغمبروں نوں، ولیاں نوں ازل توں ہوندیاں آئیاں تے ایہناں دا قصہ وی اوہناں اپنے شلوکاں اندر چھوہیا ہے..... بابا فرید دے بعد ساڈے کول شاہ حسین آؤندا ہے، سوال ایہہ ہے پئی کیہ ایس تے سو رہے اندر، پنجاہی زبان اپنی ہی ماری گئی کہ ایہدے اندر نہ کجھ لکھیا پڑھیا گیا۔ ایڈا وڈا پاڑ اک اجیہی زبان دے ادب اندر کیوں پے سکدا ہے جو بارھویں تے تیرھویں صدی اندر اپنی کچی ہے پئی اج وی وکھری یا اوپری نظر نہیں آؤندی؟۔۔۔ ایس سوال دا جواب پرلے پار والے وی لہجے رہے ہین تے ارار وی لہجیا جا رہیا ہے۔۔۔ بابا فرید تے شاہ حسین وچکار بابا نانک جی دا کم ایڈا بھرواں تے ریت نال جڑیا ہو یا ہے پئی اسیں اوہنوں پوراٹل لا کے وی پنجاہی ادب دی شعری تاریخ توں باہر نہیں کڈھ سکے“ (40)

میری جاچے، اتھے اوہناں دا اشارا اوس تحقیقی کم ول ہے، جیس وچ، ادب نوں (سکھی تے مسلمانی ادوار وچ ونڈ کے) مذہبی وگناں وچ ولن دی شعوری کوشش کیتی گئی، جیہڑی کسے طرح وی، سنجیدہ یا مخلص کوشش نہیں سمجھی جاسکدی۔

میں سمجھنا پئی، ساناں پنجاہیاں خاص کر پنجاب دے مسلمانوں (سکھاں) بابا نانک جی دا ایہہ احسان مننا چاہی دا ہے پئی اوہناں بابا جی فرید دے کلام نوں سانجھ سنبھال کے، ترتیب دتا تے آگوں گرو ارجن داس جی ہوراں اوہنوں ”گرو گرنٹھ صاحب“ وچ شامل کر کے، ہمیشہ لئی امر کر دتا۔ اس وچ وی کوئی مبالغہ نہیں پئی بابا فرید جی دے ایس کلام نوں سکھ مت دے پیروکاراں زندہ رکھیا، جیہنوں اوہ ”فرید بانی“ آکھدے ہین۔ پر جواب وچ ایڈھر (ساڈے ول) بابا گرو نانک جی دے فلسفے نوں سمجھن دی کوئی ٹھوس تے سنجیدہ کوشش دکھائی نہیں دیندی۔ میری ناقص رائے ہے پئی، ”بابا گرو نانک جی سرکار ایس خطے دے فکری ارتقاء وچ بنیادی حیثیت رکھدے ہین، اوہناں نوں پڑھے تے سمجھے بغیر تاریخی عمل نوں سمجھنا بڑا دکھ ہے“،

اک گل بڑی اچرج ہے پئی بھاویں ایہناں دونوں بزرگ ہستیاں دا بنیادی منصب دین دی تبلیغ ہے پر اک فرق بڑا واضح ہے پئی بابا فرید سنے، برصغیر دے گھٹ ودھ سارے مسلمان صوفیاء کسے نہ کسے اک تھاں تے قیام پذیر رہے۔ اوہناں اتھے ہی درسگاہواں، خانقاہاں تے لنگر خانے بنا کے مخلوق دی اصلاح، اپنے قول تے عملاں راہیں کیتی۔ مخلوق روحانی فیض دے ایہناں چشمیاں توں اپنی پیاس بجھاندے رہے۔ گویا اک طرح ”پیاسے اپنی پیاس بجھان لئی کھوہاں تیک چل کے آؤندے رہے۔ پر باباجی نانک سرکار فیض تے بخشش دا اوہ کھوہ بین جیہڑا پیاسیاں کول آپ چل کے جاندا رہیا۔ جے کہیا جاوے پئی بابا جی نے پنجاب دے چچے چچے تے اپنے فیض دے دیوے بالے تے ایہہ غلط نہیں ہووے گا۔ صرف پاکستانی پنجاب وچ گھٹ ودھ ساڈھے چار سو گوردوارے ایس گل دا وڈا ثبوت نیں۔ جیہڑے باباجی دے تبلیغی سفر دی وڈی دلیل ہین۔ ایہدی وجہ کتے ایہہ تے نہیں پئی بابا فرید سنے برصغیر دے بہتے صوفی او بھڑسن جد کہ بھگت کبیر تے بابا نانک Son of soil سن؟

آخر تے دونوں دھراں اگے بنتی ہے پئی تحقیق ویلے انھا اعتقاد کسے طرح وی مناسب نہیں۔ تحقیق ویلے تحقیقی اصولاں نوں مکھ رکھدیاں، کسے قسم دے تعصب نوں لانیجے رکھنا چاہی دا ہے تے عقیدت دے جذبات نوں عقل، فہم تے شعور تے حاوی نہیں ہون دینا چاہی دا۔ جیویں فارسی دی مشہور کہاوت ہے پئی:

”پیراں نمی پرند، مریداں می پرانند“

(ترجمہ) پیر نہیں اڈدا، مرید اوہنوں اڈوندے نیں

وجہ ایہہ ہے پئی بابا فرید جی بارے عقیدت منداں کئی بھلیکھے پائے نیں، جیویں ”بہشتی دروازے والی روایت“ جیہڑی حضرت نظام الدین اولیاء نال منسوب کیتی جاندی ہے، اوہ بابا جی دے وصال دے چھ سو سال بعد تک، ”تحقیقاتِ چشتی“ دی تخلیق توں پہلے، کسے مستند کتاب وچ موجود نہیں، انج ای کئی دو جیاں روایتاں عقیدت منداں جوش عقیدت وچ آپ جی نال منسوب کر لیاں۔ ایسے طرح باباجی نانک سرکار نال وی عقیدت منداں بڑے دھروہ کیتے ہین۔

حوالے

- * سینئر وزیٹنگ فیکلٹی، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
- 1- محمد رمضان انور، تاریخ سید والا تحقیقی دستاویز (لاہور: عقلم پبلشرز، س ن)، 11۔
 - 2- تپا سنگھ، سورج پرکاش اور تواریخ گرو خالصہ (امر تسر: بھائی جیون سنگھ، مائی جیواں روڈ، 1997ء)، 49۔
 - 3- ذاتی معلومات: تقسیم ہند توں پہلاں اوری اینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی وچ پنجابی شعبہ قائم سی، معروف محقق ڈاکٹر موہن سنگھ ونڈ ویلے ایہدے سربراہ سن۔ پاکستان بنن ویلے ایہ شعبہ بند کردتا گیا۔ پنجابی دانشوراں دے پر زور مطالبے تے 1970ء وچ شعبہ دوبارا شروع ہويا۔ 1973ء وچ پہلی کلاس ”پاس آؤٹ“ ہوئی، 1975ء وچ پنجاب دے ست کالیاں وچ، انٹرمیڈیٹ تے گریجویٹیشن دی سطح تے پنجابی مضمون پڑھایا جان لگا۔
 - 4- محمد آصف خاں، آکھیا بابا فرید نے (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1978ء)، 45۔
 - 5- تپا سنگھ، 31۔
 - 6- محمد آصف خاں، 45۔
 - 7- حنیف چودھری، گرتھ میں بابا فرید کے شملوک (ملتان: سرانجی ریسرچ سنٹر، 2008ء)، 28۔
 - 8- گرو گرتھ صاحب، رام کلی محلہ 5، 1234۔
 - 9- پروفیسر حمید اللہ ہاشمی بھلام بابا فرید الدین گنج شکر، (لاہور: مکتبہ دانیال، 2002ء)، 130۔
 - 10- ڈاکٹر اے ڈی نسیم، ارووئے قدیم اور چشتی صوفیاء (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء)، 80۔
 - 11- تپا سنگھ، 49۔
 - 12- تپا سنگھ، 155-157۔
 - 13- ڈاکٹر موہن سنگھ، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، (لاہور: ڈرن پبلیکیشنز، س ن)، 30۔
 - 14- ماریہ جان، ڈاکٹر شبیر حسن، ”گرو نانک کے جانشین اور سکھ مت کے ارتقاء میں ان کی اہمیت“ راحت القلوب، شمارہ 2، جلد 2، (2018ء)، 168۔
 - 15- طالب ہاشمی، تذکرہ بابا فرید گنج شکر (لاہور: القمر انٹر پرائزز، 1994ء)، 33۔
 - 16- تپا سنگھ، 92۔
 - 17- طالب ہاشمی، 33۔
 - 18- تپا سنگھ، 69۔
 - 19- محمد آصف خاں، 226۔
 - 20- تپا سنگھ، 26۔
 - 21- تپا سنگھ، 29۔
 - 22- پروفیسر جی این امجد، گرو نانک جی اور تاریخ سکھ مت (لاہور: سنت نگر، اسلامی مشن، 1982ء)، 8-12۔
 - 23- تپا سنگھ، 40۔

- 24۔ امر سنگھ، گرو نانک (پٹیالہ: پنجابی یونیورسٹی، 1979ء)، 56۔
- 25۔ قاضی جاوید، پنجاب وی صوفیانہ روایت (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1998ء)، 73۔
- 26۔ قاضی جاوید، 20۔
- 27۔ تارا بانی سکھوں کی معاشی تاریخ، سکھ اثرات (پٹیالہ انڈیا): پنجاب یونیورسٹی، اگست 2016ء، 4۔
- 28۔ امر سنگھ، 120-121۔
- 29۔ امر سنگھ، 56۔
- 30۔ امر سنگھ، 100۔
- 31۔ محمد آصف خاں، 215-216۔
- 32۔ گوڑھی سکھنی، گرو نانک تے سکھ تاریخ، 430۔
- 33۔ گرو گرنتھ صاحب، سری لوگ مغلہ، اردو، 2199۔
- 34۔ بھائی بالا، پراتن، جنم ساکھی، گرو نانک (امر تسر: پرکاشنک بھائی چتر سنگھ، 1997ء)، 257۔
- 35۔ ڈاکٹر امجد بھٹی، انسان دوستی تے پنجابی شاعری (لاہور، ایچ پبلشرز، دسمبر 2008ء)، 288۔
- 36۔ بھائی بالا، 137۔
- 37۔ شفیقہ رسول رفیقی، اقبال اور ہیومنزم، 142۔
- 38۔ کھازن سنگھ، ہسٹری اینڈ فلاسفی آف سکھ ازم (لکھنؤ: نیول کشور پریس، 1914ء)، 339۔
- 39۔ امر سنگھ، 53۔
- 40۔ شفقت تنویر مرزا، ”آکھیا بابا نانک نے“ تمہا ہی پنجابی ادب، نانک نمبر، جولائی۔ دسمبر (2019ء): 96-97۔

وارث شاہ دا جیون تے لکھتاں

"ABSTRACT"

" Waris Shah has become not only a prominent poet of Punjabi language and literature but also the identity of mother language. The place and status of Waris Shah among Punjabi poets due to his book Heer Ranjha was given to few people in history. Researchers and scholars after Waris Shah have been working tirelessly to extract precious pearls. Their passion is commendable but it seems that there is still a lot of work to be done in this regard. In this article, the writer sheds light on Waris Shah's life and writings. The first part sheds light on his date of birth, education and date of death. The second part reviews his writings in detail and explains which works belong to Waris Shah and which are attached to his name. Sialkot is a popular region in the field of Punjabi literature. The tradition of the development and promotion of Punjabi language and literature on this historical land has been going on from the beginning of the eighteenth century. This article reviews the personalities and creations of Hafiz Barkhordar Ranjha, Maulvi Nazar Muhammad, Maulvi Ferozuddin Feroz Daskavi, Chaudhary Nawabuddin Gujar, Sain Muhamaad Hayat

Pasruri, Wasif Badianvi and Dr. Adil Siddiqui. After a brief review of the life of the poets, their books also highlighted in addition, specimens from the poem's words have been presented at the relevant places."

وارث شاہ دا جیون

وارث شاہ ہوریں پنجابی زبان تے ادب دے سرکڑھویں شاعر ای نہیں سن سگوں بولی دی پچھان بن گئے نیں۔ پنجابی شاعراں وچ جیہڑی ماننا اوہناں دی جگ دھمی لکھت 'ہیر رانجھا' نوں ڈھہی، ایہہ مان ادبی تاریخ وچ تھوڑے لکھن والیاں نوں ای نصیب ہويا۔ وارث شاہ دے سسے مگروں آون والے کھوجی تے پارکھ ایس سمندر وچ ٹہیاں مار کے نملے موتی ساہمنے لیاؤن دی کوشش کردے رہے نیں، اوہناں دا جذبہ سرمتھے اُتے، پرانج جاپدا اے کہ ایس کھتیر وچ اجے وی بہت کم دی لوڑ اے۔ پارکھ دی دنیا دا تاں انت ای نہیں کیوں جو 'ہیر وارث شاہ' ہر سسے دے پارکھاں لئی راہنما ہوندى رہوے گی۔ جتھوں تیکر کھوج دا سانگا اے تاں وارث شاہ ہوراں دی جیونی بارے بہت ساریاں گنجھلاں پیاں ہونیاں نیں۔ ایہدا وڈا کارن تاں ایہہ وے کہ اوہناں دی کوئی سمکالی لکھت ہن تیکر ساہمنے نہیں آئی جیس توں اوہناں دے جیون بارے پتہ لگ سکے۔ اوہناں دی جیونی بارے مڈھلا سوما ہیر وچ دے کجھ مصرعے ای نیں جیہناں توں کجھ کھوجی گوپڑ لاندے آئے نیں۔

وارث شاہ ہوراں دا رچیا قصہ 'ہیر' لوکائی دے دلاں وچ گھر کر گیا۔ لوکائی نے بڑے پیار تے آدرنال ایس قصے نوں اپنے سینیاں وچ سنبھال لیا۔ ایڈے لے قصے نوں زبانی یاد کرنا کوئی سوکھی گل نہیں۔ مسلمان قرآن پاک دے 30 پارے بڑی عقیدت نال حفظ کردے نیں پر ایڈوں مگروں ایہہ مان وارث شاہ دے جگ دھمے قصے نوں پراپت ہويا تے ایہہ سلسلہ اج تیکر جاری اے۔ مسلماناں توں وکھ پنجاب دے دوجے واسی وارث دے ایس قصے دی مہانتا نوں دلوں وجھوں مندے تے وارث دے سوہلے گاوندے نیں۔

وارث شاہ ہوراں نہ صرف اپنے ویلے تیکر سگوں اپنے مگروں آون والے وڈے وڈے شاعراں کولوں داد لئی سگوں اجوکی تنقید وچ سارے نقاد تے کھوجی اوہناں دے جادو وچ کیلے ہوئے نیں۔ وارث شاہ ہوراں دی وڈی خوبی ایہہ اے کہ اوہناں بیانیا تے قصہ ہیر رانجھا سی پر لوکائی تے ودواناں اوہنوں پنجاب دا دیوان منیا۔ لوکائی نوں اوہدے وچوں اپنے دُکھ تے خشیاں

نظر آئیاں۔ وارث شاہ ایس قصے وچ کدھرے حکیم حاذق نظر بندے نیں تے کدھرے اجیے سنیا رے جیہنوں اپنے دور دے سارے گہنیاں دا چچ تے تھوہ ہووے۔ کدھرے ولی تے کدھرے عالم، کدھرے پیر تے کدھرے مرید، کدھرے جوگی تے کدھرے روگی، کدھرے تاریخ دان تے کدھرے فلسفی، کدھرے ماہر اخلاقیات تے کدھرے پرچارک انسانیات، گل کیمہ کیمہ پکھ اے پنجاب دی حیاتی دا جیہڑا وارث شاہ ہوراں نہیں پوریا۔

وارث دی ہیر بارے تے بڑا کجھ لکھیا گیا پر وارث کون سی؟ کتھے جمیا کدوں اوس ایس جگ نوں چھڈیا؟ کتھے رہیا؟ کتھے پڑھیا؟ ایہہ سوال اج وی گوہ گوچرے نیں۔ اج تیکر ہیر بارے جنا وی لکھیا گیا اے اوہدا اک حصہ وی وارث شاہ دی جیونی بارے نہیں لکھیا گیا تے جیہڑا تھوڑا بہت لکھیا وی گیا اوہدے وچ کھوج نالوں گوڑ توں بہت کم لیا گیا اے۔ وڈیاں وڈیاں سیانیاں وی وارث بارے ایہناں گنڈھاں نوں کھولن دی تھاں ہور گھنچلاں پادتیاں۔

وارث شاہ ہوراں اپنی حیاتی بارے کجھ گلاں دا ویروا کدھرے کدھرے درج کر دتا اے پر ساڈے کئی کھوجیاں تے نقاداں وارث نوں گوہ نال پڑھن توں بنا ای اوہدی حیاتی بارے اپنی رائے دے دتی۔ وارث شاہ ہوریں اپنی جنم بھومی بارے ہیر وچ لکھدے نیں:

وارث شاہ وسنیک جنڈیا لڑے دا شاگرد مخدوم قصور دا اے (1)

ایسے گل نوں اوہناں ہور وستھار نال اپنی پہلی لکھت 'قصیدہ بردہ شریف' دے پنجابی ترجمے وچ اچ بیانیہ اے:

ناؤں مصنف سید وارث وچ جنڈیالے وسے
جیہڑا شیر خاں غازی بدھا سبھ کو اوتھے وسے
یاراں سو بونجا ہجری جد ایہہ ظاہر ہوئے
تاں ایہہ بیت جواہر موتی لڑیاں وانگ پروئے
ربا روز قیامت تائیں وسائیں شہر جنڈیالہ
کائی آفت پوے نہ اُس تے وسے نت سوکھالا (2)

اپروکت کیتیاں وارث شاہ ہوراں دیاں اپنے پنڈ دی نشاندہی والیاں ساریاں گلاں نوں اکھوں پرکھے رکھدیاں باوا بدھ سنگھ وارث شاہ دی جنم بھومی 'جنڈیالہ' دی تھاں 'ڈبی پور' قرار دیندے نیں (3) جیہدا مڈھ مول اوہناں دی جاچے وارث شاہ ہوراں دا ایہہ مصرعہ اے جیہدے وچ وارث شاہ ہوراں ولوں اپنی جنم بھومی بارے دور دا اشارہ وی نہیں ملدا۔

کم ذات کپتھرا ڈھیڈ بیڈا ڈبی پورے دے نال دی چٹھ ہے نی (4)

ڈہی پورے نال وارث شاہ ہوراں دی کوئی جڑت اج تیکر ثابت نہیں ہو سکی، نالے ایہہ گل تے اپنی جنم تھاں بارے آپ وارث شاہ ہوراں دی کیتی گل نوں جھٹلان والی اے۔ پنجاب وچ اج وی کئی پنڈ اپنے بھیڑے وسباں پاروں جاں کسے اک جی دی بھیڑی کرنی پاروں برائی دی مثال بن جانداں نیں۔ ہوسکدا اے ڈہی پورے بارے وی اوس ویلے کوئی انج دی گل ہووے جیس دا وارث شاہ ہوراں انج ذکر کیتا اے پر اصل گل ایہہ اے کہ وارث شاہ ہوراں دی جنم بھومی جنڈیالہ شیر خاں ای اے جیہدا ذکر وارث شاہ ہوراں بڑے پیار تے احترام نال کیتا اے نالے اپنی جنم بھومی دے پیار بارے مڈھوں چلدی آ رہی ریت نوں وی نبھایا اے۔ اجوکی بندوبستی ونڈ موجب جنڈیالہ شیر خاں تھانہ صدر شیخوپورہ، تحصیل و ضلع شیخوپورہ وچ اے۔ وارث شاہ ہوراں دے والد دے نال بارے وی کھوجیاں دیاں راواں اڈواڈ نیں۔

ایہہ بھلیکھا وی ہوسکدا اے اوہناں نوں تھلویں مصرعے توں لگا اے:

بنان عمل دے نہیں نجات تیری پیار مارکیں قطب دیا بیٹیا وے (5)

ایس مصرعے توں ای چوکھے پارکھاں وارث شاہ ہوراں دے والد دا نال قطب شاہ دسیا اے۔ وارث شاہ ہوراں ’قطب دیا بیٹیا‘ مجازی معنیاں وچ ورتیا ہوسکدا اے پر پروفیسر ضیا محمد (6) تے مولا بخش کشتہ (7) ہوراں آسانی نال ای ایس محاورے دے قطب نوں وارث شاہ ہوراں دا بیو بنا دتا۔ اسلامی تصوف وچ قطب اک روحانی مرتبہ اے تے ظاہر اے مصرعے دے معنی سدھ پدھرے نیں کہ عمل بنان نجات نہیں ہوسکدی بھاویں باپ قطب دے مرتبے اُتے ای کیوں نہ اپڑیا ہویا ہووے۔

سید سبط الحسن ضنیغم تے تنویر بخاری ہوراں دی کھوج موجب وارث شاہ ہوراں دے والد دا نال سید گل شیر شاہ سی۔ تنویر بخاری ایس بارے لکھدے نیں:

’عام طور تے سید وارث شاہ ہوراں دے والد دا نال قطب شاہ دسیا سنیا جاندا اے پر اوہناں دے والد دا نال سید گل شیر شاہ سی۔ وارث شاہ ہوراں دا خاندان ہن تک وی ہے وے۔ شاہ ہوراں دے موجودہ گدی نشین سید خیرات شاہ ہوراں کول اوہناں دا شجرہ نسب موجود اے جو ایہدے مطابق اے:

گل شیر شاہ

وارث شاہ	(لاوالد سید قاسم شاہ)	سید بہادر شاہ
سید بہادر شاہ	سید قادر شاہ	(اولاد ٹھٹھہ قادر شاہ)
سید گلاب شاہ	سید ولایت شاہ	سید جیون شاہ

سید نادر شاہ سید عنایت شاہ

سید خیرات شاہ 'گدی نشین' (8)

سید سبط الحسن وارث شاہ ہوراں نوں بھاکری سید دسدے نیں۔ اوہناں دے والد دا ناں گل شیر شاہ تے اوہناں دے اک بھرا دا ناں قاسم شاہ دسدے نیں جیہدے پتر قادر شاہ نے ضلع شیخوپورہ وچ اک پنڈ ٹھٹھہ قادر وسایا۔ (9) اوہناں موجب قادر شاہ دی اولاد کول جیہڑا شجرہ نسب اے اوہ ایس پرکار اے:

”سید وارث شاہ بن سید گل شیر شاہ بن سید گلے شاہ بن سید احمد شاہ بن سید تاج محمود بن سید یعقوب شاہ بن سید رحمت شاہ بن سید رجاء الدین شاہ (رضا الدین) بن سید مرتضیٰ شاہ بن سید دیوان سلطان صدر الدین محمد خطیب بن سید (محمود) مکی شیر سوار بن سید حمزہ بن سید ہارون بن سید عقیل بن سید اسماعیل بن سید ابوالحسن علی المختار اصغر بن سید جعفر ثانی بن امام سید تقی بن سید امام تقی بن سید امام موسیٰ رضا بن امام سید محمد باقر بن امام سید علی زین العابدین بن امام سید حسین بن امام علی بن ابوسادات و سید البطحاء جناب ابوطالب عمران بن عبدالمطلب بن ہاشم بن عبدمناف۔“ (10)

ایس شجرے توں ایہہ سٹانگدا اے کہ وارث شاہ ہوراں دے والد دا ناں گل شیر شاہ سی۔ اوہ سیداں دی مشہور لڑی نقوی بھاکری وچوں سن ایس بارے سید سبط الحسن ضنیغ لکھدے نیں:

”ایہہ بھکر میانوالی والا نہیں سگوں سندھ وچ اے جتھے سید دیوان خطیب صدر الدین محمد رہندے سن تے اوہناں دے (والد سید محمود محمد) بھاکری نے سندھ اپڑ کے ایہہ تھاں آباد کیتی سی جتھے اج کل سکھر جیہا شہر آباد اے۔“ (11)

وارث شاہ ہوراں دی تاریخ پیدائش دا معاملہ چوکھا گھنجدار اے۔ ’ہیر‘ وچ وی اوہناں دی تاریخ پیدائش بارے کوئی جانکاری نہیں ملدی۔ ایسے پاروں پارکھاں وارث شاہ ہوراں دی تاریخ پیدائش بارے وی گویڑ توں بہتا کم لیا اے۔ باوا بدھ سنگھ ہوراں وارث شاہ دی تاریخ پیدائش 1150ھ بمطابق ’1738ء لکھی۔ (12) مولا بخش کشتہ ہوراں وارث دا جنم ورہا ’40-1135 لکھیا اے۔ (13) چودھری افضل حق 1233ھ لکھیا اے۔ (14) ایہناں لکھاریاں اپنی

گل نوں سچ ثابت کرن لئی کوئی وی منطقی دلیل نہیں دتی جد کہ حمید اللہ ہاشمی (15) عبدالغفور قریشی (16) احمد حسین قریشی قلعہ داری (17) شریف صابر (18) ہوراں 1135ھ بمطابق 1721ء دا ورھا دتا اے۔ ڈاکٹر کلپیر سنگھ کانگ (19) عبدالعزیز بار ایٹ لا ہوراں 1720ء لکھیا اے (20) ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں سید وارث شاہ ہوراں دے دادے دی اک لکھت دے حوالے نال وارث شاہ دا جنم سال 1120ھ، 1121ھ بمطابق 1710ء قرار دتا اے (21) ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل نے اوہناں دی پیدائش دا سال 1720 لکھیا اے۔ (22)

وارث شاہ ہوراں 1152ھ بمطابق 1739ء وچ قصیدہ بردہ شریف دا پنجابی وی منظوم ترجمہ کیتا۔ ایہدے وچ اوہناں اپنے وطن دا ذکر تے ترجمے دا سال آپ لکھیا اے۔ ایتھوں ای اوہناں دی پیدائش دے سال دا اندازہ ہوندا اے:

یاراں سو بونجا ہجری جد ایہہ ظاہر ہوئے

تاں ایہہ بیت جواہر موتی لڑیاں وانگ پروئے (23)

قصیدے وچ وارث شاہ ہوراں دی آپ لکھی تاریخ موجب اوہناں دی ایہہ قصیدہ مکمل کرن ویلے عمر 19-20 سال بن دی اے تے اوہناں دا جنم ورھا 1720ء بن دا اے۔

جنڈیا لے وچ وارث شاہ ہوراں اپنی حیاتی دے مڈھلے دن کیوں گزارے تے مڈھلی تعلیم کبھدے کولوں حاصل کیتی، ایس بارے کسے پاسیوں وی کوئی کچی تھتھی گل نہیں لبھدی۔ کجھ من گھڑت قصے ہے وی نیں پر اوہناں دا حقیقت نال دور دا وی سانگا نہیں بندا۔ مڈھلی تعلیم مگروں وارث شاہ ہوراں قصور دا رخ کیتا جیہدے بارے اوہ آپ لکھدے نیں:

وارث شاہ وسنیک جنڈیا لڑے دا، شاگرد مخدوم قصور دئے (24)

وارث شاہ ہوراں دے لہور نوں چھڈ کے قصور جان والی گل تھوڑی عجیب لگدی اے کیوں جے لہور اینا وڈا شہر اے تے اوتھے علمی درسگا ہواں دا نہ ہونا منیا ای نہیں جاسکدا پر ہو سکدا اے لہور نادر شاہ، احمد شاہ تے سکھا شاہی پاروں وارث نوں نہ بھایا ہووے۔ دوجی وجہ حافظ غلام مرتضیٰ قصوری دے علم و فضل دے چرچیاں وارث نوں قصور جان تے مجبور کر دتا ہووے۔ وارث شاہ ہوراں دے استاد دے معاملے وچ وی کئی بھلاں پائیاں گنیاں نیں جیویں عبدالغفور قریشی ہوریں وارث شاہ ہوراں نوں شاہ عنایت قادری دا مرید بناندے نیں (25) پر شاہ عنایت قادری ہوراں دا مرن سال 1728-29ء (26) ایس موجب اوہناں دی وفات ویلے وارث شاہ ہوراں دی عمر 9 سال بن دی اے ایس لئی ایہہ گل ٹھیک نہیں جا پدی۔

حافظ غلام مرتضیٰ ہوراں دی وارث دی شاگردی بارے شریف کججاہی لکھدے نیں:

”شواہد کی کمی کے باوجود یہ تسلیم کرنا پڑے گا کہ وارث شاہ نے اکتساب فیض تصور ہی میں کیا اور چونکہ ان ایام میں وہی خانوادہ اس سلسلے میں نمایاں تھا۔ اس لیے اسی درسگاہ سے موصوف نے بھی اکتساب علم کیا ہو گا اور یوں مخدوم سے مراد حضرت غلام مرتضیٰ ہی ہے۔“ (27)

وارث شاہ ہوراں دی قصور نال جڑت اخیر لی عمر تیکر رہی کیوں بے اوس ویلے دیاں جنگاں وچ جدوں پنجاب تے قصور نوں ڈھا ڈھیری کیتا گیا، وارث شاہ ہوراں ایہدے تے انج ہرکھ دکھالا کیتا:

سارے ملک خراب پنجاب وچوں سانوں وڈا افسوس قصور داے (28)

وارث شاہ ہوراں دے جنڈیالہ چھڈن دی اک وجہ تے علم حاصل کرن لئی قصور جانا اے تے دوجی بارے وی سوچنا اینا غلط نہیں کہ ہو سکدا اے کسے بھاگ بھری پاروں ای اوہناں نوں جنڈیالہ چھڈنا پیا ہووے۔ ایس بارے وارث شاہ ہوراں دے ہیر دے مڈھ وچ رانجھے دے بھابھیاں نال تکرار والے ایہہ دو مصرعے دھیان جوگ نیں:

تسین دیس رکھو اسیں چھڈ چلے لاہ جھگڑا بھایے گل ایہا
ہتھ پکڑ کے جتیاں مار بکل رانجھا ہو ٹریا وارث شاہ جیہا (29)

قصورتوں فضیلت دی پگ بھوا کے باطنی علم حاصل کرن لئی وارث شاہ پاک پتن چلے گئے تے اوس ویلے دے سجادہ نشین حضرت دیوان یار محمد دے ہتھ تے بیعت کیتی تے مرید بن کے حضرت بابا فرید گنج شکر دے آستانے توں روحانی فیض حاصل کیتا۔ چودھری افضل حق لکھدے نیں کہ وارث شاہ باطنی علم حاصل کرن لئی مخدوم جہانیاں کول آئے۔ جیہڑا کہ ٹھیک نہیں کیوں بے مخدوم جہانیاں دا مرن سال 785ھ اے۔

وارث شاہ پاک پتن توں نکلے تے ملکہ ہانس (موجودہ ضلع پاک پتن) وچ رک گئے۔ ایہہ پنڈ پاک پتن توں کجھ میلاں دی دوری تے اے۔ اتھے ای وارث شاہ ہوراں اک مسیت دے حجرے وچ قیام کیتا تے قصہ ’ہیر‘ لکھیا۔ ایس بارے اوہ آپ لکھدے نیں۔
کھل ہانس دا ملک مشہور ملکہ تھے شعر کیتا یاراں واسطے میں (30)

اتھے رہن تے ’ہیر‘ لکھن پاروں یار لوکاں نے بھاگ بھری دا جن وارث شاہ ہوراں نال چبوڑ دتا تے آکھیا کہ بھاگ بھری دے عشق پاروں وارث شاہ ہوراں ’ہیر‘ لکھی۔ ہیر وارث شاہ وچ لفظ ’بھاگ بھری‘ وارث شاہ ہوراں کئی تھاواں تے ورتیا اے

جیہدے لفظی معنی نیک تے چنگے بھاگاں والی عورت دے نیں۔ وارث شاہ ہوراں دے چوکھے تذکرہ نگاراں تے نقاداں دی رائے ایہہ اے کہ بھاگ بھری وارث شاہ دی محبوبہ دا ناں سی۔ باوا بدھ سنگھ ایس گل نوں انج بیان کردے نیں:

”وارث شاہ دے مرشد پاک پتن وچ سن، اودھر جانداں
راہ وچ اوہناں نوں ٹھٹھا جاہد دے پنڈ وچ اک جٹی دے حسن و عشق
نے پھنڈ سٹیا، فیر پاک پتن توں کیہہ پر تناسی؟ اوہ پنڈ اوہناں دا کعبہ
بن گیا۔“ (31)

مولا بخش کشتہ ہوریں ایسے گل نوں انج ودھاندے نیں:

”جیہدے حسن نے وارث نوں پھنڈ سٹیا سی اوہ جٹی نہیں لوہارن سی“ (32)

چودھری افضل حق (33) پروفیسر ضیا محمد (34) مولا بخش کشتہ (35) تے باوا بدھ سنگھ (36) وارث شاہ دے بھاگ بھری دے عشق نوں سچ مندے نیں پر ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ایہنوں تہمت خیال دے نیں۔ (37) احمد ندیم قاسمی ہوریں ایس بحث نوں انج مکان دا آہر کردے نیں۔

”وارث دی پریت کہانی نوں لوکاں ڈھکولن آکھنا شروع کردتا
شاید اوہ ولی اللہ دا چوغا وارث دے وجود تے فٹ کرنا چاہندے نیں
پر حتی گل تے اہ ہے کہ وارث دی شاعری صاف دسدی اے کہ شاہ
ہوراں بھر پور عشق کیتا۔ ایہہ نہیں کہیا جا سکدا کہ اوہدا ناں بھاگ
بھری سی جاں اوس دا ناں نیک بخت سی، ایس عشق دے تجربے توں
وکھ ہیر وارث دی تخلیق ناممکن سی، ایہہ عشق روحانی جاں حقیقی نہیں سگوں
مجازی سی۔“ (38)

احمد ندیم قاسمی ہوراں دی ایس گل وچ وزن ہے کیوں جے وارث شاہ ہوریں آپ آکھدے نیں:

چور ہاتھی گولیر تھیں چھٹ جان دے ایہا کون جو عشق تھیں چھٹ جاوے (39)

بھاگ بھری والی ساری گل وارث شاہ ہوراں دے ایہناں مصرعیاں توں پھٹدی اے
جیہناں وچ وارث شاہ ہوراں لفظ بھاگ بھری ورتیا اے۔

ہرکھ والی گل ایہہ اے کہ جیویں ساڈے بہت سارے سیانیاں وارث شاہ ہوراں دے
جیون دے بہت سارے پکھاں بارے من مانیاں کیتیاں تے بغیر کسے دلیل دے وارث دے
جیون بارے بے تھویاں گلاں کیتیاں، ایہہ ای مسئلہ اوہناں دے ’بھاگ بھری‘ نال عشق دا وی

اے۔ جے وارث شاہ ہوراں دے ورتے لفظ بھاگ بھری والے مصرعیاں نوں ای گوہ نال ویکھ لینے تاں گل شیشہ ہو جاندی اے کہ بھاگ بھری وارث شاہ دی محبوبہ نہیں سی۔ جے فرض کر لینے کہ بھاگ بھری وارث شاہ دی محبوبہ اے تے اوہدے واسطے ای وارث شاہ ہوراں ہیر رچی تاں فیر اوہناں نوں چاہیدا سی کہ بھاگ بھری دا لفظ صرف تے صرف 'ہیر' واسطے ورتدے۔ پر اسیں ویکھدے آں کجھ مصرعیاں وچ وارث شاہ ہوراں سہتی نوں وی بھاگ بھری آکھیا اے تے رانجھے دی بھانجھی نوں وی نالے ہیر دے مونہوں سہتی نوں وی بھاگ بھری اکھوایا اے۔ پہلی مثال ویکھو جتھے رانجھا بھانجھی دے مہنیاں دا جواب دیندیاں آکھدا اے:

وارث شاہ نوں مار نہ بھاگ بھریے انی منس دیے پیاریے واسطے ای (40)

دو جے تھان رانجھا جدوں سہتی نال لڑ رہیا ہوندا اے تے اوہنوں مراد بلوچ دے

حوالے نال آکھدا اے:

تینوں شوق ہے تہاں دا بھاگ بھریے جیہناں ڈاچیاں بار چرائیاں نی (41)

تیجی مثال اوہ اے جتھے سہتی تے ہیر رل جاندیاں نیں تے ہیر سہتی نوں رانجھے نال

میل کران لئی آکھدی اے۔

چل نال میرے جیویں بھاگ بھریے میل کرنییں وچ وچولے نی (42)

وارث شاہ ہوراں دے ڈھیر مصرعے ایس گل دی گواہی دیندے نیں کہ اوہناں آپ

بھر پور عشق کیتا سی تاں ای اوہ عشق دیاں ساریاں منزلاں وچوں تردے لنگھے پر ایہہ نتارا کر لینا ضروری اے کہ اوہناں دی محبوبہ دا ناں بھاگ بھری نہیں سی۔

وارث شاہ ہوریں پنجاب دے جم پل سن تے پنجابی رہتل وچ جیہدے نال عشق

ہوئے اوہنوں نال لے کے بھنڈیا نہیں جاندا سگوں لکان دی کوشش کیتی جاندی اے۔ وارث شاہ ہوریں آپ آکھدے نیں:

وارث شاہ چھپائیے خلق کولوں بھوویں اپنا ای گڑ کھائیے نی (43)

وارث شاہ ہوراں قصہ 'ہیر' 1180ء وچ مکمل کیتا تے اپنے وطن جنڈیالے پرت آئے

ایس بارے لکھدے نیں:

سن یاراں سے اسیاں نبی ہجرت لمیں دیس دے وچ تیار ہوئی

اٹھاراں سے تریہیاں سمتاں دی راجے بکرماجیت دی سار ہوئی (44)

جیویں اسیں مڈھ وچ وارث شاہ ہوراں دی تاریخ پیدائش 1720ء متھی اے۔ ایس

حوالے نال ہیر لکھن وچ اوہناں دی عمر 47/46 سال سی۔ ایس گل دی شہادت ہیر وچوں دی

مدی اے کہ اوہ ہیر کمل کرن ویلے جوانی دی عمر گزار بیٹھے سن۔

وارث شاہ جوانی دی عمر گزری اے طبع نہ حرص توں باز آئی (45)

وارث شاہ تے بلھے شاہ دوویں پنجاب دے وڈے ذہن، اُپے شاعر اٹھارویں صدی وچ جے پلے تے پورے ہوئے۔ دوواں نے اپنی شاعری وچ اک دوہے دا کدھرے وی ذکر نہیں کیتا پر ساڈے کجھ پارکھ اوہناں نوں ہم جماعت آکھدے نیں۔ پروفیسر ضیا محمد دوواں نوں جماعتی آکھدے نیں پر ایہہ گل ٹھیک نہیں کیوں جے بلھے شاہ دا جنم سال 1103ھ 1680ء مٹھیا گیا (46) اے جد کہ وارث شاہ ساڈی کھوج موجب 1720ء وچ جے۔ چالھی سالوں دے فرق دے باوجود دوواں نوں جماعتی آکھنا غلط اے۔ ہاں ایہہ گل ٹھیک اے کہ دوویں ہم مکتب ای نہیں سگوں اکو استاد دے شاگرد وی سن تے اوہ سن مخدوم حافظ غلام مرتضیٰ قصوری۔

وارث شاہ ہوراں دی تاریخ پیدائش وانگوں تاریخ وفات دا مسئلہ وی الجھیا ہویا اے۔ اتھے وی ہر کسے دی اپنی بولی اے تے اوہ وی بغیر کسے دلیل دے۔ بہتے محققاں نے 1798ء نوں وارث شاہ ہوراں دا وفات دا سال مٹھیا اے۔ ڈاکٹر موہن سنگھ نے وارث شاہ ہوراں دی تاریخ وفات 1738ء لکھی اے (47) ڈاکٹر جیت سنگھ سمیتل ہوراں وارث شاہ ہوراں دی وفات دا ورھا 1795 لکھیا اے (48) ایس سلسلے وچ سید سبط الحسن ضیغم دیاں دلیلاں حقیقت دے نیڑے جا پدیاں نیں:

”پنجاب وچ پیراں فقیراں دے عرس ہاڑ دے مہینے وچ منائے جانے نیں شاید ایس وچ کوئی فصل پکن دا معاملہ ہووے پر وارث دا عرس جنڈیالہ شیر خاں جتھے اوہ دے گئے ساون ماہ وچ ہوندا اے تے 1720ء توں مگروں پوری اٹھارویں صدی وچ حج دا دن 19 جولائی 1793ء 9 ذوالحج 1207 تے 30 جولائی 1792ء 20 ذوالحج 1306ھ نوں آوندا اے جدوں کہ 19 جولائی نوں 4 ساون دی تاریخ ہوندی اے تے 29 جولائی توں ساون 14 ہوندا اے۔ اتے وارث دا عرس وی 15/14 ساون نوں ہوندا اے۔“

ایس واسطے ایس لحاظ نال اوس دی مرن تاریخ 29 جولائی 1792ء سدھ ہوندی

اے۔ (49)

وارث شاہ ہوریں جنڈیالہ شیر خاں وچ دفن ہوئے تے اوٹھے ای اوہناں دا مزار اے

جیس اُتے 15/14 ساون نوں وارث شاہ دا میلہ لگدا اے تے عرس منایا جاندا اے۔

لکھتاں

قصیدہ بردہ شریف:

ایس کتاب نوں وارث شاہ ہوراں دی پہلی کتاب آکھیا جاندا اے۔ (امام بوصیریؒ) (ف 694ھ) دا لکھیا ہویا عربی زبان وچ قصیدہ بردہ شریف بڑی بابرکت چیز اے۔ ایس قصیدے دی برکت نال فالج مارے شاعر نوں حضور صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دی زیارت ہوئی تے بیماری وی مگئی۔ وارث شاہ ہوراں ایس قصیدے دا منظوم ترجمہ یکم محرم 1152ھ بمطابق 10 اپریل 1739ء وچ کیتا۔ ایہہ ترجمہ وارث شاہ ہوراں اوس ویلے کیتا جدوں اوہ اہے اپنے پنڈ جنڈیالے وچ ای سن تے اوہناں دی عمر 19 سال دے لگ بھگ سی۔ ایس قصیدے دے ترجمے راہیں وی وارث شاہ ہوراں چوکھی نامناں کھٹی۔ ہو سکدا اے ایسے قصیدے دی برکت پاروں وارث شاہ ہوریں ہیر ورگا شاہکار لکھن وچ سچھل ہوئے، جینے اوہناں نوں ہمیش لئی امر کر دتا۔

سی حرفی وارث شاہ:

ایس کتاب دے مرتب حکیم مولوی عبدالقادر سن۔ ایہدے وچ اک سی حرفی، داستان سسی، دس دوہڑے تے اک سی حرفی دوم شامل اے۔ اخیر وچ مرتب نے لکھیا اے کہ ایہناں تحریراں دا قلمی نسخہ اوہناں دے وڈو ڈیریاں کول 1806ء نوں سامھیا سی، جتھوں اوہناں نقل کر کے چھاپیا اے۔ مرتب نے ایہہ وی دسیا اے کہ اوہناں کول وارث شاہ ہوراں دی اک مکمل سی حرفی موجود اے جیہڑی چھیتی چھاپی جائے گی۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں ایس مجموعے وچ شامل ’سی حرفی دوم‘ نوں بڑا سلاہیا اے کیوں جے اوہناں موجب ایس سی حرفی وچ وارث شاہ ہوراں بارے چوکھیاں گلاں لکھدیاں نیں۔ سید سبط الحسن ضیغم وی ایس سی حرفی دے اک مصرعے وارث شاہ علی دے وانگ لڑدا جیہڑا ذات دے وچ ذوالفقار آہا (50)

نوں بنیاد بنا کے وارث شاہ نوں اک وڈا دلش بھگت من دے نیں جیہڑا اپنے دیس دی خاطر تلوار نال وی لڑیا۔ اوہ ایس بارے لکھدے نیں:

”جدوں 1748 وچ احمد شاہ ابدالی نے لہور تے حملہ کیتا تاں اودوں لہور اندر شاہ نواز خاں صوبیدار سی۔ ابدالی دے لہور ول دھن اُتے شاہ نواز شہریاں نوں ابدالی دھاڑویاں اگے سٹ کے اپنی جان بچان واسطے نس گیا۔ وارث شاہ اوہناں دناں وچ لہور وچ سی تے اوہ تلوار لے کے اپنی ماتر بھومی دی حفاظت واسطے اوس دے خلاف

لڑے“ (51)

ایس بارے شریف کجباہی صاحب دی رائے وی گوہ گوچری اے تے اوہناں تاریخی حوالے نال ثابت کیتا اے کہ ایہہ سی حرفی وارث شاہ جنڈیالوی دی نہیں سگوں کسے ہور وارث شاہ دی اے۔ شریف کجباہی لکھدے نیں:

”اب اگر ضیغ صاحب کی اس بات کو تسلیم کر لیا جائے کہ وارث شاہ نے دسمبر 1766ء میں ابدالیوں کے خلاف تیغ آزمائی کی تھی تو اس سے اس کا یہ کہنا مشکوک ہو جاتا ہے کہ اس نے 1180ھ بمطابق 1766ء میں ہیر کو ملکہ ہانس میں مکمل کیا تھا کیونکہ ابدالیوں کے آٹھویں حملے کی وضاحت کچھ یوں ہے۔

مارچ 1765ء میں احمد شاہ ابدالی نے پنجاب سے وطن کو مراجعت کی تو 10 اپریل کو سکھوں نے لہور پر قبضہ کر لینے کا گرفتہ پکایا اور (مطابق 11 بھادوں 1822 ب) لہور پر قبضہ کر لیا۔ اس کی اطلاع پاتے ہی ابدالی نے پھر پنجاب کا رخ کیا۔ دسمبر میں وہ گجرات پہنچا اور (مذکورہ) جانکے میں پڑاؤ ڈالا (جو سیالکوٹ کے ضلع میں ہے اور تحصیل ڈسکہ میں) گنڈا سنگھ نے اس کا دوسرا نام ’بھنگی‘ رکھا ہے یہاں سے وہ 30 دسمبر کو امرتسر جا پہنچا اور دو دن بعد یعنی یکم جنوری 1767ء کو اس نے جنڈیالہ کا رخ کیا تھا (مطابق 1824 ب) اور مارچ میں ستلج پار کر کے عازم وطن ہو گیا۔ یوں اس (وارث شاہ) کا کسی ایسی فوج میں شامل ہونے کا امکان مخدوش ہو جاتا ہے جو ان ایام میں ابدالیوں سے معرکہ آرا رہی کہ وہ تو ملکہ ہانس میں بیٹھا ہوا تیغ قلم سے کھیڑوں کے سرکاٹ چکا تھا اور ممکن ہے وطن لوٹ آیا ہو اور محمد عظیم (جس کے پاس وہ مقیم تھا) کا نام ابدالیوں کے خلاف کسی محاربہ میں نہیں سنا گیا اور ظاہر ہے کہ سکھوں کی صفوں میں تو وہ جا کر لڑ نہیں سکتا تھا۔“ (52)

ایس سی حرفی دے شعراں توں کدھرے وچ نتیجہ نہیں نکلدا کہ وارث شاہ اوہناں دناں وچ لہور سن جاں قصور ایہناں دناں وچ تے اوہ ملکہ ہانس وچ اپنی لکھت ’ہیر‘ مکمل کر رہے سن۔ اوہناں لئی ایہہ ممکن ای نہیں سی کہ اوہ لہور جاں قصور جا کے تلوار پھڑ لیندے کیوں جے ابدالی دے اٹھویں حملے دا سال وی اوہ ای اے جیہڑا وارث شاہ ہوراں موجب ’ہیر‘ دے مکمل ہون دا سال (1180) لکھیا اے۔ شریف کجباہی ایس بارے لکھدے نیں:

”اس طرح اس سی حرفی کے بعض مصرعوں کی بنیاد پر نکالا گیا نتیجہ نظر ثانی کا محتاج ہے اور ایک بار پھر اس کے لیے گنجائش پیدا کر جاتا ہے کہ ہم کسی اور وارث کا بھی وجود تسلیم کر لیں جسے اس سی حرفی کے حوالے سے چوغطوں سے بہت زیادہ عقیدت تھی اور جو کسی نامعلوم وجہ سے ان کے لیے سراپا دعا تھا۔ حالانکہ اس دور کے لکھنے والے حملہ آوروں اور سکھوں کی دراز دستیوں کے توشاکی ملتے ہیں لیکن ’چوغط شاہی‘ جس قسم کی تھی اس سے آگاہی رکھنے والے کسی لب سے ان کے لیے کوئی حرف دعا نہیں نکلا اور یہ مزاج ہیر کے خالق وارث شاہ کا نہیں ہو سکتا۔“ (53)

ہیر:

وارث شاہ دی ہیر کے شک جُے دے بغیر ادب عالیہ دا حصہ اے تے پنجاب دا انسانیٹکو پیڑیا وی۔ وارث شاہ ہوراں ایہہ قصہ لکھ کے نہ صرف قصے نوں سگوں اپنے آپ نوں وی ہمیش لئی زندہ و جاوید کر دتا۔ جیہڑی ماننا اوہناں دے قصہ ہیر نوں پراپت ہوئی اوہ دوجے شاعران توں وکھ وارث دے دوجے کلام دے نصیبیاں وچ وی نہیں۔ سید وارث دی ایس عظیم لکھت دا اوہناں دے ہتھ دا کوئی مضبوط راج تیکر نہیں لبھ سکیا۔ کوئی اجیہا نسخہ وی نہیں لبھا جیہڑا وارث دے کسے مضبوطے توں نقل کیتا گیا ہووے۔ ایس ویلے تیکر ایہدا جیہڑا ساریاں توں پرانا چھپیا ایڈیشن ملدا اے اوہ لہور توں (1865ء) وچ چھپیا (54) ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ اپنی مرتب کیتی ہیر وارث شاہ 1947ء دے دیباچے وچ لکھدے نیں کہ ایہدا پہلا ایڈیشن 1751ء وچ چشمہ نور پریس امرتسر نوں فارسی رسم الخط وچ چھپیا (55) اوہناں 1863 وچ چھپے اک ہور ایڈیشن بارے وی دس پائی اے۔

چوہڑیٹی نامہ:

چوہڑی پنجاب دے شہراں تے پنڈاں وچ گند صاف کرن والا اک پاترا اے۔ جیہڑا اپنی ذات وچ بڑا نماں تے غریب ہوندا اے تے اوہدی کوئی عزت نہیں ہوندی۔ صوفیاں نے تکبر توں بچن تے نفس نوں مارن لئی اپنے آپ نوں رب تے رسول دے دربار دی چوہڑی دے روپ وچ پیش کیتا اے۔ میاں محمد بخش ہوراں سیف الملوک وچ چوہڑیٹی نامہ نوں وارث شاہ دی تخلیق آکھیا اے۔ فرماندے نیں:

جیڑی اوس چوہڑیٹی آکھی جے کوئی سمجھے ساری
ہر ہر سخن اندر خوشبوئیں جیوں پھلاں دی کھاری (56)

شریف کنجاہی ہوریں وی ایس معاملے وچ میاں محمد صاحب دے ہم خیال نہیں پر سید سبط الحسن ضیغم آکھدے نیں کہ ایہہ مصنف میاں وارث تارڑ رسول نگری دی اے ضیغم صاحب لکھدے نیں:

”چوہڑی نامہ نوں وکھ میاں وارث تارڑ دی ساری رچنا ان چھپی اے تے ایہدے وچ میاں وارث تارڑ نے اپنا تخلص ’وارث‘ ورتیا اے، وارث شاہ نہیں۔ ’شاہ‘ دا شبد عام کر کے سیداں جاں درویشاں دے نال دا حصہ ہوندا اے۔ میاں وارث تارڑ کوئی درویش نہیں سی ایس واسطے ایس دے چھپے کلام وچ کوئی اجیہی نمک نہیں ملدی جیہدے وچ اس نے تخلص دے طور تے وارث شاہ ورتیا ہووے۔ نالے اوہ اپنے نال نال شاہ دا وادھا کر کے کوئی ٹھنجل گھنتا نہیں چاہندا سی۔ ایس واسطے ایس نتیجے تے آسانی نال تچ ویندے ہاں کہ جس تھاں وی وارث شاہ ورتیا گیا اے اوہ شعر وارث جنڈیالوی دے ہن تے جتھے نرا وارث ورتیا گیا اے اوہ وارث شاہ دا نہیں وارث تارڑ دا اے۔“ (57)

شریف کنجاہی ہوریں ضیغم صاحب دے ایس وارث تے وارث شاہ والے اصول نوں امتیازی آکھدیاں ہیر دے کجھ اجیہے مصرعیاں دا حوالہ دیندے نیں جیہناں وچ صرف ’وارث‘ تخلص ورتیا گیا اے۔ پر جے ساری ہیر نوں ویکھیے تے چوکھے مصرعے ’وارث شاہ‘ تخلص والے وی موجود نیں جد کہ ضیغم صاحب نے چوہڑی نامہ تے میاں وارث تارڑ دی ان چھپی ساری شاعری بارے دسیا اے کہ اوہدے وچ کدھرے وی ’وارث شاہ‘ تخلص نہیں ورتیا گیا ایس لئی چوہڑی نامہ وارث تارڑ دی تخلیق اے وارث جنڈیالوی دی نہیں۔

سوہنی مہینوال:

سوہنی مہینوال دے نال توں 1918ء دے لگ بھگ ایہہ قصہ وی وارث شاہ دے نال نال چھپیا جیہدے بارے مولا بخش کشتہ ہوراں اپنی رائے دے کے ہمیش لئی ایہہ ثابت کر دتا کہ ایہہ وارث شاہ دی رچنا نہیں۔ لکھدے نیں:

”اوہناں توں سوا 1918ء دے قریب سوہنی وارث وی چھپی پر فیرو پتہ لگ گیا کہ اہ مرزا عبدالمجید نے سوہنی فضل شاہ نوں توڑ مروڑ کے بنا دتی اے، سواہیہ پر چلت نہ ہو سکی۔“ (58)

وارث شاہ ہوراں دی شاعری دے حوالے نال اک گل گوہ گوچری اے اوہ ایہہ کہ
 اوہناں دی ہیر پڑھ کے دل نہیں مندا کہ ایڈا قادر الکلام تے دانا شاعر اوس توں مگروں کجھ وی نہ
 لکھ سکیا۔ اوہ ڈرپورک وی نہیں سی۔ اوہنے سکھاں دی، نادر تے احمد شاہ ابدالی دی مار دھاڑ تے
 لٹ ماردا ذکر وی کھلے عام ہیر وچ کیتا ایس لئی ہونہیں سکدا کہ اوس ہیر ورگا کجھ ہور نہ لکھیا
 ہووے، ضرور لکھیا ہووگا پر ویلے دی دھوڑ تھلے دیا گیا ہووے گا۔

حوالے

- * ایسوسی ایٹ پروفیسر، صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ زمیندارگریجوایٹ کالج، گجرات
- 1- وارث شاہ، ’ہیر وارث شاہ‘ مرتب۔ شیخ عبدالعزیز (لہور: پنجابی اکیڈمی، 1964ء)، 128۔
 - 2- حفیظ تائب، ’قصیدہ بردہ شریف‘ ترجمہ: سید وارث شاہ، کھوج 6 (86-1985ء)، 48۔
 - 3- باوا بدھ سنگھ، پریم کہانی (لہور: پشید اکیڈمی، 1988ء)، 324۔
 - 4- وارث شاہ، 399۔
 - 5- وارث شاہ، 729۔
 - 6- پروفیسر ضیاء محمد، یادگار وارث، (گجرات: ضیا منزل، س، ن، 1935ء)، 6۔
 - 7- مولانا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ (لہور: عزیز بک ڈپو، 1960ء)، 116۔
 - 8- تنویر بخاری، ’وارث شاہ وسنیک جنڈیا لڑے دا‘، مہینہ وار پیج دریا، وارث نمبر (1969ء)، 66۔
 - 9- سید سبط الحسن ضیغ، ’وارث شناسی‘، لہراں ادبی بورڈ (2004ء)، 20۔
 - 10- سید سبط الحسن ضیغ، 21۔
 - 11- سید سبط الحسن ضیغ، 21۔
 - 12- باوا بدھ سنگھ، 307۔
 - 13- مولانا بخش کشتہ، 116۔
 - 14- چودھری افضل حق، معشوقہ پنجاب (شیخوپورہ، القاسم، 1985ء)، 12۔
 - 15- حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ (لہور: تاج بک ڈپو، س۔ ن، 182۔
 - 16- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی (لہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1987ء)، 300۔
 - 17- احمد حسین قریشی، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ (لہور: مکتبہ میری لائبریری، 1972ء)، 82۔
 - 18- ہیر وارث شاہ، مرتبہ۔ شریف صابر، (لاہور: وارث شاہ میموریل کمیٹی، 1985ء)، 12۔
 - 19- ڈاکٹر کلپیر سنگھ کانگ، سخن دا وارث (امرتر: وارث شاہ فاؤنڈیشن، 1990ء)، 26۔
 - 20- وارث شاہ، ’ہیر وارث شاہ‘، مرتب۔ شیخ عبدالعزیز (لہور: پنجابی اکیڈمی، 1964ء)، 126۔
 - 21- ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، ’وارث شاہ دا جنم ورھا‘، کچھ نویں وچار، کھوج 2، 16۔
 - 22- ڈاکٹر جیت سنگھ سینگل، ہیر وارث سمیت بھومکاوے (پٹیاالہ: پیسپو بک ڈپو، 1977ء)، 50۔
 - 23- حفیظ تائب، 5۔
 - 24- وارث شاہ، 786۔
 - 25- عبدالغفور قریشی، 300۔
 - 26- سید سبط الحسن ضیغ، 25۔
 - 27- شریف کجاہی، سجاد حیدر، آصف خان، وارث شاہ زندگی اور زمانہ (اسلام آباد، لوک ورثہ، س۔ ن، 57۔

- 28۔ وارث شاہ، 785۔
 29۔ وارث شاہ، 25۔
 30۔ وارث شاہ، 784۔
 31۔ باوا بدھ سنگھ، 308۔
 32۔ مولا بخش کشتیہ، 14۔
 33۔ چودھری افضل حق، 7۔
 34۔ پروفیسر ضیا محمد، 11، 10۔
 35۔ مولا بخش کشتیہ، 15-114۔
 36۔ باوا بدھ سنگھ، 08 - 307۔
 37۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، قصہ ہیر (لہور: پ ن، 1947ء)، 24، 23۔
 38۔ احمد ندیم قاسمی، روزنامہ امروز (لہور: 1969ء)، 7۔
 39۔ وارث شاہ، 342۔
 40۔ وارث شاہ، 22۔
 41۔ وارث شاہ، 484۔
 42۔ وارث شاہ، 573۔
 43۔ وارث شاہ، 128۔
 44۔ وارث شاہ، 782۔
 45۔ وارث شاہ، 527۔
 46۔ مولا بخش کشتیہ، 102۔
 47۔ ڈاکٹر موہن سنگھ، 24، 23۔
 48۔ ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل، 52۔
 49۔ سید سبط الحسن ضعیف، 32۔
 50۔ سید سبط الحسن ضعیف، 53۔
 51۔ سید سبط الحسن ضعیف، 25۔
 52۔ شریف کنجاہی، 36، 35۔
 53۔ شریف کنجاہی، 143۔
 54۔ حمید اللہ ہاشمی، وارث شاہ نرن اور شخصیت (اسلام آباد: اکادمی ادبیات، 2007ء)، 29۔
 55۔ حمید اللہ ہاشمی، 29۔
 56۔ میاں محمد بخش، سید الملوک (جہلم: 1923ء)، 437۔
 57۔ سید سبط الحسن ضعیف، 55۔
 58۔ مولا بخش کشتیہ، 255۔

ہیر دمودر وچ واقعاتی بیانیے دا اظہار

"ABSTRACT"

"Qissa Heer is very important in Punjabi language and literature due to its uniqueness. Although it was written by the Poets of Persian and Urdu, but its expression in Punjabi has always been the most unique. There is no doubt that the story of Waris Shah made it internationally famous. Apart from Waris Shah, dozens of poets have narrated it in their own colors, especially the story of Damudar, which has a very unique status due to its language and style. Damudar is said to have lived during the reign of Emperor Akbar Who, in his part, has expressed the narrative of the situation and events with some of the songs of the place which have been reduced to mere short stories. And this is its usefulness, which was later questioned by the research scholars, which has been specifically discussed in this article."

ہیر کہانی نوں کنے ای شاعراں آپنے آپنے رنگ وچ لکھیا، تے جیسا بہہ گل وی آپنی تھاہریں ٹھیک ہے جو وارث شاہ ایس کہانی نوں آپنے نویکلے انداز وچ لکھ کے امر کر دتا۔ ایہہ گل وی کتھوئیں نہیں جو قصہ ہیر دے ہر اک شاعر نیڑے سانوں کجھ خاص رنگ اجیہے ملدن جیہناں نوں کسے خاص ای شاعر دی نویکلتا موجب جانچیا پرکھیا جاسکدا اے۔ پنجابی وچ قصہ ہیر سیکڑیاں شاعراں رچیا پر جیہڑیاں شاعراں آپنے وکھرے رنگ ڈھنگ، اسلوب تے تکنیک

کچھوں ایہدے وچ انفرادیت پیدا کیتی، اوہناں وچوں احمد کوی، گورو گوبند سنگھ، بھائی گورداس، شاہجہان مُقبل، حامد شاہ، احمد یار، سید فضل شاہ، کاہن سنگھ، کشن سنگھ عارف، مولا شاہ، مولا بخش کشتہ، لاہورا سنگھ، بھگوان سنگھ، سوختہ تے ہور ناں دے ناں شامل نیں، پر وارث شاہ توں وکھ جس شاعر ایس قصے نوں ڈھکویں، بھرویں تے نوبکے انداز نال لکھیا اوہدا ناں دمودر داس ہے۔

جیویں ہیر دی کہانی تے اوہدے واپرن سے بارے وکھ وکھ کھوجکاراں وکھ وکھ ٹیویں لائے نیں، اوویں ای دمودر داس بارے تے اوہدے رچے قصے بارے وی وکھ وکھ راداں پائیاں جاندیاں نیں، اُتوں اوس قصے نوں آپنی اکھیں سامنے واپرن دا لکھ کے ایہدے اندر، کھوجکاراں آسٹے ہور اوکڑاں وی پیدا کر دتیاں نیں، اوہ آپنے ایس قصے اندر جو کہ (960) نو سو سٹھ بنداں اُپر ادھار اے۔ تھاؤں تھاکیں ایس امر دا اظہار کردا اے جو سُن سنا کے لکھن دے گُن تاں اوہدے اندر اُکا کائی نہیں، سگوں ایہہ ساری کہانی سگوں اوہدے سامنے ہوئی بیتی آھی، تے ایہہ کہانی جیویں تے جس طرحاں اوہدے سامنے ہوئی بیتی اوس اوویں دی اوویں سگوں تے سوغی بیان کر دتی اے۔ جیویں اوہ آکھدا اے۔

”اکھیں ڈٹھا قصہ کیتا، میں تاں گئی نہ کوئی“ (1)

جدوں کہ ہیر دمودر وچ واقعاتی بیانیے دے ایس اظہار بارے ہیر دمودر دے اُگھے سوڈھی محمد آصف خاں ہوویں لکھدن:

”دمودر کنیاں تھاواں تے اکھیں ڈٹھا“ دے لفظ ورتدا اے۔

کنیاں لکھاراں ایہہ من لیا ہے کہ دمودر گور نہیں مار دا پیا۔ اوس ہیر رانجھے دی پریت کہانی واپردی اپنیاں اکھاں نال ویکھی اے، پر نال دے نال ایہہ وی آکھدے نیں کہ ہیر بہلول لودھی بادشاہ ویلے ہوئی ہائی۔ پھیر اکبر بادشاہ والی گنجھل پے جاندی اے کیوں جو دمودر نے گھٹ ودھ 16 وار اکبر دی بادشاہی دا ذکر کیتا ہے۔

ایس توں کئی لکھیاراں ایہہ ٹیوا لایا کہ اصل وچ دمودر اکبر بادشاہ ویلے ہو یا ہائی۔ ایس پاروں اوہ سُنے سدھ اکبر بادشاہ دا ذکر کر گیا۔ جے ایہہ من لینے تاں پہلی گل ”اکھیں ڈٹھے“ والی گور تھی گئی اتے دو جے ایہہ کہ اگانہہ اک ہور گنجھل پے گئی اوہ انج کہ

ۛ پنڈراں سے اُنتری، سمت بکرم رائے

ہیر تے رانجھا ہوئے اکٹھے تھیڑے رب مکائے

”ہُن 1529 بکرمی 1472ء دے برابر اے۔ ایہ سن نہ تے

اکبر بادشاہ دے راج دا ای ہے اتے نہ ای ”احسن المقال“ دے

مطابق ہیر نال ڈھکواں بندا اے اوہ انج کہ اکبر دے راج دا سماں

1556ء۔ 1605ء ہے تے ہیر 1452ء وچ رب نوں پیاری ہو گئی ہائی

(2)“...

بھاویں دمودر دے ”اکھیں ڈٹھا قصہ“ کرن دی گل ایس آروں وی ڈھیر اُچرچ نہیں لگدی جو ایہہ روایت سانوں پنجابی تے بعضے فارسی شاعراں کول وی نظریں امدی اے، جیویں پیلو، سعید سعیدی، جس ”افسانہ دلپذیر“ دے ناؤں نال ہیر رانجھے دے قصے نوں فارسی وچ لکھیا، خیر اللہ فدا، اپنی مثنوی ”قصہ میرزا و صاحبہ“ لکھت 1742ء وچ دسدا ہے جو اوہ صاحبان نوں ویکھن لئی جھنگ جاندا اے تے جا کے اوس باغ وچ ڈیرا لا لیندا ہے۔ جتھے اوہ سیر کرن امدی ہے... انج ای کئی ہورس شاعراں قصیاں وچ مبالغے دے عمل نوں حقیقت دا رنگ چاڑھن لئی اچھے حیلے وسیلے ورتے نیں جیہناں بارے اک پاسے تاں محمد آصف خاں ورگے پارکھاں تے سو جھواناں ایہنوں چنگا عمل نہیں آکھیا، ایس وجہوں جو کئی آریں اچھے بیان توارن، سسے تے حالات تے واقعات نوں تروڑ مروڑ کے پیش چا کردن، جیہدی وجہوں مبالغہ، حقیقت نوں اپنی بکل وچ لھوٹ لیندا اے دوجے پاسے نجم حسین سید ورگے سو جھواناں نیں جو شاعری وچ مبالغے نوں، مبالغے دی رلت نوں جایز جاندن، تے ایہنوں قصے دا حصہ جان کے شاعراں توں اچھے ورتا رے دی توقع رکھن، سگوں سمجھن جو کئی آریں تھوڑا بہت مبالغہ شاعری دے حُسن وچ وادھے دا کارن بندا ہے، ایہدی اک وڈی وجہ ایہہ وی ہو سکدی اے جو نجم حسین سید ہوریں آپ وی شاعر نیں۔ اوہ ہیر دمودر بارے رچی اپنی لکھت ”اکتھ کہانی“ دے شروع وچ ای دمودر دے ”اکھیں ڈٹھا“ دے بیانیے بارے آکھن:

آکھ دمودر میں اکھیں ڈٹھا

ایہہ دوجا دمودر شاعر، ایہہ ہر دم حاضر حاضر گواہ، پہلے دمودر شاعر دی اک گھڑت ہے، اوہدا اک رچھ، دوہاں نوں اک سمجھ کے کنیں پنڈت پاہندے بھلیں پئے گئے تے کھوجن ٹرپے بھی ہیر نوں دمودر اکھیں جو ڈٹھاتے نال آکھیا تدوں اکبر دا ویلا آہا تاں تے ہیر اکبر دے ویلے ہوئی پر ہیر دا قصہ تے اکبر توں اگے وی لکھیا ویندا اے۔ اچنجا گل

اے (پر پنڈتاں پاندھیاں نوں جے کدیں اچنجا ہووے وی تاں ایڈا نہیں ہوندا اے جو اوہ پنڈتاء ای چھڈ جاون (پہلے دمور شاعر، دوجا دمور شاعر کیوں گھڑیا، کیوں کہانی دے پڑوچ اُتاریا۔ پنڈتاں پاندھیاں نوں پچھوتے آکھن سدھی گل ہے۔ سننہاراں نوں پک کراون واسطے جو ایہہ کوئی من گھڑت کہانی نہیں آکھیں ڈٹھی ہے۔ پرسنہار ایڈے کچے نہیں ہوندے جو ایڈی کچی گل کرن والے نوں شاعر من لین تے اوہدا آکھیا سنی سانجھی آون، سننہاراں نوں شاعر دے آپ گواہ بن نال اوہدے پرچہ نویس ہوون دا نہیں، شاعر ہوون دا ای پک ہوندا اے۔(3)

تے دمور کول آکھیں ڈٹھا قصہ کرن دی ایہہ گل کوئی اک ادھی آریں نہیں، کئی آریں پڑھن، دیکھن نوں ملدی ہے، تے اوہ وی دکھ دکھ تھاواں، دکھ دکھ سمیاں دوران، آکھیں ڈٹھے قصے دے ورتارے دیاں گجھ مثالاں دیکھو:

ہ آکھیں ڈٹھا، قصہ کیتا، میں تاں گنی نہ کوئی
اساں مونہوں الایا اوہو، جو کجھ نظر پو ای

ہ اُنگل جوڑی نال دھیدو دے، اسیں لگے پھر انہ

ہ آکھ دمور، میں چُھپ کھلوتا، جتھے دو بوٹے اک کاہیں

ہ آکھ دمور، میں آکھیں ڈٹھا، جو لمی طرف سدھائے

دمور، اپنی رچی کہانی اندر، آپنے سے وچ سننہاراں نوں تے اجوکے یعنی ساڈے سمیاں ویلے پڑھنہاراں نوں تھاواں تھائیں شیت ایس گل دا پک کرواناں چاہوندا اے، جو ہیر تے رانجھے دی ایہہ کہانی میری آکھیں ساہمنے ہوئی بیتی، اتوں آپناں ویلا اکبر دے زمانے دا دسدا اے، نجم حسین سید ہوراں دے اکھان موجب اوہ ”آکھیں ڈٹھے“ دے ایس ورتارے نوں اک مبالغے جہوں شاعری دے جوڑ جوڑا اے، ایہہ اوہدا اک رچھ ہے، تے ایس رچھ نوں ورت کے جتھے اوہ اپنی کرت کہانی وچ پکیائی تے حُسن پیدا کرناں چاہوندا ہے اوتھے ای اوہ پنجابی

دے قصہ ادب وچ اک نواں پکھ وی لیا رہیا اے۔ اک پکھ ساڈے لوک ادب، لوک شاعری تے لوک داستاناں دا حصہ وی رہیا اے، ہُن ایہہ ساڈے تے ڈھکدی گل اے جو اسیں ایہنوں اک نقص سمجھ لویے یاں شعری تنگ دا اک وسیلہ، یاں پھیر ایہہ وی ہو سکدا اے جو ایہہ دمودر دے بیان دا اک ڈھنگ ہووے۔ اک اجیہا ڈھنگ جیہدے ہناں اوہ اپنی گل اگانہہ ٹور ای نہ سکدا ہووے، سو ایہنوں اسیں قصہ ادب وچ ”دمودر ڈھنگ“ آکھ سکدے ہاموں، تے آون والے زمانے دے قصہ کاراں آسٹے وی ایس لیک نوں روشن راہن دیوناں چاہوندے آں، تے اوہناں نوں ایہہ چھوٹ وی دے سکدے ہاموں جو جیکر نواں قصہ چھوہن دی سدھر رکھدن تے تے تواریخ نوں منگھ رکھیاں بنا ای ایہہ دمودر ڈھنگ ورت سکدن، بھویں محمد آصف خاں ہوراں نوں ایہہ ڈھنگ نہیں من بھایا، اوہ تاں ایہدے بارے ایہنوں تیک آکھدن:

”سوچن والی گل ایہہ ہے کہ دمودر ہر ویلے ہر تھاں کیویں موجود ہو سکدا ہے۔“

- ا۔ ہیر جمدی ہے تاں چو پُککانے وچ ہوندا ہے (بند 3)
 - ب۔ ابھی طرف دے پاندھی دھیدو رانجھے دی دس پاوندے ہن تاں اوس نوں ویکھن لئی تخت ہزارہ ٹر جاندا اے۔ (بند 144)
 - ج۔ جدوں پتہ لگدا اے کہ رانجھے دے بھرا اوس نوں جانوں مکاون نوں پھردے ہن تاں اوس نوں اُنگل نال جوڑ کے ہزارہ وچوں کڈھ لیاوندا اے۔ (بند 144)
 - د۔ ہیر دی ڈولی دی ودانگی ویلے اوتھے موجود ہائی۔ (بند 491)
 - ر۔ کھیڑیاں تے ناہراں دی لڑائی ویلے وی دمودر اوتھے موجود ہائی۔ (بند 870)
 - س۔ راجہ عدلی دی عدالت وچ پیشی ویلے دمودر آپ ہیر تے رانجھے نوں اوتھے بٹھاوندا اے۔ (بند 898)
 - ش۔ جدوں دوویں جی (ہیر تے رانجھے) لمی طرف سدھاوندے ہن تاں تڑے کوہ تائیں اوہناں دے نال ویندا ہے۔ (بند 958)
- ہُن پڑھنہاراں نوں آپے زور کرنا چاہیدا اے کہ کیہ دمودر نوں ہیر تے رانجھے دی کیڑ لین توں دکھ ہور کوئی کم نہ ہائی۔ (4)۔“
- خیر دمودر نوں ہیر تے رانجھے دی کیڑ لین توں دکھ ہور کوئی کم ہائی یا نہ، ایہہ کچی گل

اے جو دمودر ولوں ایس اکھیں ڈٹھے قصے نوں انج چترن نال ایہدا اک نواں پکھ، اک نواں رچت ڈھنگ ضرور ساڈے ساہنے آیا ہے۔ دمودر دی حیاتی سے بارے تاں اُتے اسیں محمد آصف خاں ہوراں دے حوالے نال کجھ گل بات کیتی اے، اوہناں دمودر دے تھان ٹکانے بارے وی گوہ گو چرا کیتا اے، تے دمودر دے آپے ای اپنی شاعری راہیں دسیاں دو تھاہراں تے گجھ کھو جکاراں دے لائے ٹیوے موجب، سانوں کجھ انج دی دس پائی اے۔

”ہیر“ توں دمودر بارے صرف دو گلاں دا پتہ لگدا اے۔

ا۔ ناؤں دمودر، ذات گلھائی آیا سک سیالیں (1)

ب۔ آکھ دمودر ہو یا دلاسه، ہئی اُتھے بنائی۔ (2)

ایس توں دکھ ہور اپنے بارے اوس کجھ نہیں دسیا، باوا گنگا سنگھ بیدی ہوراں دمودر بارے ایناں دسیا ہے کہ اوہ پنڈ ولہاراں تحصیل چنیوٹ دا وسنیک ہائی، ایہہ گل اوہناں نوں کتھوں پتہ لگی، ایس بارے اوہناں کوئی دس نہیں پائی۔ ہورتاں ہور ایس پنڈ دی نشان دہی نہیں ہو سکی۔ ہو سکدا ہے کہ لالیاں، لاگے ولہے رائے ناں دا جو پنڈ ہے، باوا ہوراں دا اوس ول اشارہ

ہووے۔ (5)

انج ای اوہ بھائی منی سنگھ ہوراں دے حوالے نال جھنگ دے نیڑے ای اوہناں دے

اک ہور پنڈ دی دس پاوندے ہوئے دسدن:

”بھائی منی سنگھ (مرن: 1738ء) آپنی کتاب ”بھگت رتنا ولی“ وچ

بھائی گورداس دی گیارویں وار دی شرح لکھی۔ اوہناں لکھیا ہے کہ سلطان پور دے سکھاں نال بھائی، دامودر پنجویں گورو ارجن جی کول آیا۔ عرض کیتی کہ سکھی تاں تیجے گورو توں پراپت ہے پر من نوں ابے تاکیں شانتی نہیں آئی۔ آپ من نوں شانتی دا کوئی اُپدیش بخشو، گور وارجن ہوراں دامودر نوں اُپدیش دتا۔

سلطان پور ناں دا پنڈ ارج وی جھنگ وچ موجود ہے۔ ایہہ جھنگ توں

شاہ جیونہ جاندیاں پنج چھ کوہ دے پنڈھ تے ہے۔ سانوں ایہہ وی پتہ

اے کہ پاکستان بنن توں پہلاں ایس پنڈ یعنی سلطان پور وچ گلھائی

گوت دے ہندو رہندے ہائے۔ (6)

پنجابی زبان تے ادب دے دو ہور گجھ کھو جکاراں مولا بخش گشتہ تے عبدالغفور قریشی

ہوراں وی دمودر داس دی ذات بارے گجھ ایویں دی ای جانکاری دتی ہے۔ دمودر داس بارے کھوج بھالی دا کم پُرانے سے توں ای شروع ہے، جیہدا مڈھلا کارن اوہدی رچی اُچ کوئی دی ایہہ کِرت ہے جس نوں پنجابی دُنیا ”ہیر دمودر“ توں جاندی ہے تے جیہدے اندر قصہ ہیر دا اُسار، کھلار بہوں نگھاتے نو یکلا ہے۔

مولا بخش گُشتہ ہوراں خیر ایس قصے تے دمودر داس بارے بعضیاں بہوں دلچسپ گلاں لکھیاں نیں، اوہ آکھدن:

... ”دمودر دے بیان دے مطابق اصل وچ رانجھے نوں ہیر 1529

بکرم یاں 1472ء وچ کوٹ قبولہ دے عدلی راجہ کولوں ملی ہووے تے رانج ایہہ عشق دی کھیڈ مکی ہووے۔ ”احسن المقال“ عرف تاریخ جھنگ سیال وچ 1472ء دی تھان غلطی نال 1452ء لکھیا گیا ہووے۔ کیوں کہ رانج لکھیا جانا وڈی بھل نہیں۔

ایس توں ایہہ جاپدا ہے کہ کوی نے ایہہ وار تا جوانی وچ اکھیں ڈٹھی۔ پر جد اکبر دے راج وچ ایس عشق دی بُو باس کھنڈی، تے اس نوں ایہہ قصہ لکھن دا شوق ہویا۔

اکبر راج توں پہلے ایس عشق دی ہواڑ نکلن دا گھراکھوج نہیں ملدا۔ اکبر راج وچ اس دے اک درباری شاعر گنگ بھٹ دا لکھیا قصہ ہیر رانجھا ملدا ہے۔ ایس دے بعد بھائی گورداس نے اپنے شعر وچ عاشقان دا ذکر کردیاں ہیر رانجھے دا ذکر کیتا ہے۔ تے ایہناں دے عشق نوں پرانی کہانی آکھیا اے۔ ایس دے بعد شاہ حسین نے آپنیاں کافیاں وچ ہیر تے رانجھا دا ذکر کیتا ہے۔ پر ایہہ سارے دامودر دے بعد ہوئے جا پدے ہن۔ (7)“

عبدالغفور قریشی ہوراں وی مڈھلے طور تے کھوج تے پرکھ دے سو مے وی اوہی ورتے نیں جو محمد آصف خاں تے مولا بخش کشتہ ہوراں نے، ایس وجہوں کوئی نویں گل تاں ساڈے سامنے نہیں آؤندی، پر گجھ گلاں نو یکلیاں تے نویاں ضرور ملدیاں نیں۔ جیویں اوہ لکھدن:

”دمودر دی ہیر نوں بابا گنگا سنگھ بیدی نے بھائی ہری سنگھ شاہ جیونا جھنگ تے بھائی مہتاب سنگھ بلو، ضلع جھنگ توں کھرڑے لے کے 1927ء وچ فارسی اکھراں توں گورکھی اکھراں وچ چھاپیا سی، ہیر دمودر

دا اک قلمی نسخہ چودھری سر شہاب الدین مرحوم کول وی دسیا گیا سی۔
دمودر دی ہیر پنجابی زندگی تے سماج دی پہلی تصویر اے، اوس دی بولی
وچ پہلی وار راوی تے جھناں دے بیلیاں دا ذکر ہو یا اے، دمودر دی
ہیر دے کل 961 بند نہیں۔ تھوڑے دوہڑے تے باقی ودیا چھند استعمال
کیتا گیا اے۔ (8)

استھے عبدالغفور قریشی ہوراں دمودر دی ہیر دے کل 961 بنداں دی دس گھتی اے
جدوں کہ محمد آصف خاں ہوراں دی سوہمی ”ہیر دمودر“ وچ کل 960 بند درج نہیں، اوس اک بند
دا شامل نہ ہوننا اپنی تھاہریں اک سوالیہ نشان ہے، دوجی گل ایہہ ہو سکدی ہے جو ہیر دمودر
دے کل بند ای 960۔ ہون، قریشی ہوراں نوں بھل لگی ہووے۔ (9)

شہانہ نوابی ہوریں اپنی لکھت ”ہیر دمودر دے کرداراں دا نفسیاتی“ مطالعہ “ وچ
پروفیسر سعید بھٹا ہوراں دی ایڈٹ کیتی کتاب سانجھ وچار “ دے حوالے نال پیارا سنگھ بھوگل
ہوراں دا حوالہ دیندیاں نہیں، جیہدے وچ اوہ دمودر دے شعری ہنر، تے فنی پکیائی بارے گل
کردے ہوئے لکھدن:

”دمودر دیکھن نوں تاں جھنگ دے آجڑی کلچر دا اک سدھا سادا جیہا
کوی چا پدا اے، پر گہرائی نال دیکھیا جاوے تاں اوہ پنجابی دا اک
مہاں کوی اے، اوہ گورو ارجن، بھائی گورداس تے شاہ حسین دا سماکی
اے۔ تے اوہ ایہناں دے برابر کھڑا، ایہناں توں بہت چھوٹا نہیں
چا پدا۔ اوس دی ہیر انسانی عظمت تے آزادی لئی ڈٹ کے لڑدی اے
تے دمودر اوس دی کہانی نوں متاثر کن اسلوب وچ بیان کیتا اے۔
چنگا قصہ لکھن لئی مڈھلی گل تاں قوت بیان ہے۔ ایہہ دمودر پاس بہت
اے۔ دمودر کہانی دے واقعے دن تک ای اپنے آپ نوں محدود نہیں
رکھدا، اوہ واقعیان نوں انسانی پاتر دے نکتہ نظر توں پیش کردا اے۔
کیوں کہ آخر کہانی نے واقعہ وسیلہ ماترھن، اصل مقصد تاں انسانی
کردار نوں تے اوس دے سبھا نوں پیش کرنا اے۔ دمودر دی ایہہ بہت
وڈی صفت اے کہ اوہ واقعیان بارے سدھا سدھا کہانی گلوں لاین دا
جتن نہیں کردا۔ ہر واقعہ ایس ڈھنگ نال پیش کردا اے کہ اوس وچ
آون والے کردار، اپنی انفرادیت تے اپنے اندر لے احساساں نال بیان

کیتے ہوئے نظر آون۔ (10)“

گھٹ ودھ ساڈھے چار سو ورھے پہلاں (450) رچی گئی ایس کتھا دا ویروا کردیاں سانوں ایہہ گل وی سچے چیتے رکھنی چاہیدی اے جو اوسلے جدوں ایس قصے نوں فارسی تے ہورس زبانوں وچ رچیا جارہیا آھا۔ چنیوٹ نیڑے اک پنڈ ولہ را وچ یاں سلطان پور اچ ای سہی ہک سُر ت، پچا تے اکھ اگھڑیا شاعر اچ بنا سنوار کے ساڈے سایہنے لیاوندا ہے جو زبان، بیان، پاتراں، ڈرامے تے حالات واقعات کچھوں اچ وی سانوں نو بر نو لگدا ہے۔ تاں اسیں اوہدی ایس کرنی نوں مڈھوں ایہہ آکھ کے نیویں یاں گھٹ بھار دی نہیں آکھ سگدے جو تھیں تھیں ایہی گل پیا کردا ہے۔ اپنی

ہ اسماں مونہوں الایا اوہو، جو کجھ نظر پپو ای

سگوں دمودر دی رچی ایہہ ہیر ساڈے پنجابی ادب وسیب وچ رچی مڈھ مول کہانی ہے۔ جس ہورس ات اچے کویاں نوں ایہنوں نوں سر یوں رچن سوہنے سبھائیں سرجن تے اگھڑیا۔ جینہاں وچ احمد کوی، مقبل، وارث شاہ، احمد یار تے ڈھیر ہورس شاعر شامل نیں۔ تے ایہناں ڈھیر شاعراں ولوں رچی ہیر کہانی وچ دمودر دی ہیر دی اپنی نویکلنتا تے اپنی وڈیائی ہے۔

حوالے

- * ریسرچ سکالرا ایم فل، شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی لاہور
- 1- محمد آصف خاں، ہیر دمودر، (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، جون 1995ء)، 36۔
 - 2- محمد آصف خاں، 9، 10۔
 - 3- نجم حسین سید، کتھ کہانی، (لاہور: رُت لیکھا، 2005ء)، 3، 4۔
 - 4- محمد آصف خاں، 15۔
 - 5- محمد آصف خاں، 11۔
 - 6- محمد آصف خاں، 12، 13۔
 - 7- میاں مولا بخش کشتہ امرتسری، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، (لاہور: فرم میاں مولا بخش کشتہ اینڈ سنز تاجران و ناشران کتب، 4 اپریل روڈ، جنوری 1960ء)، 49۔
 - 8- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، نومبر 1989ء)، 216۔
 - 9- محمد آصف خاں، 277۔
 - 10- شاہانہ نوابی، ہیر دمودر دے کرداراں دا نفسیاتی ویروا، (لاہور: سچیت کتاب گھر، فلیٹ نمبر 4، علی آرکیڈ، مون مارکیٹ، گلشن راوی، مارچ 2000ء)، 153۔

پنجابی قصہ کاری دی روایت تے رجحان

"ABSTRACT"

"Story tales and fables are the favourite. History tells that when people became civilized they started to live together and told stories about their experiences to each other. This was the beginning of story telling or Qissa Kari. Qissa of folk tale can be write down in four different aspects like febal, myth, legend and romance. Qissa Kari is very important in every literature of the world. Egypt is the very ancient civilization of the world. That's why the art of writing started from this area of the world. This is true that those places which were famous for art literature, poetry and civilization are also famous for Qissa Kari. There are many classical Qissas which are written in Punjabi Language. In this article it has been tried to describe the importance of Qissa Kari as well as the roots and history of Qissa Kari."

رب تعالیٰ نے انسان نوں عقل، شعور، فکر، سوچ دی ڈونگھیا ئی پیار، محبت، ہمدردی تے آپسی مل ورتن دیاں صلاحیتاں توں نوازیاءے۔ مل جل کے رہنا انسان دی فطرت وچ شامل اے۔ انسان نوں زبان ورگی نعت بخشی گئی اے۔ زبان راہیں انسان اپنے جذبیاں تے خیالاں نوں دوجیاں تیکر اپڑانداتے اپنا مطلب سمجھاون دی کوشش کردا اے۔ اپنے ذہن دی حالت تے لاشعور وچ اٹھن والے واورولیاں توں جانو کرواندا اے۔ تاریخ دسدی اے پئی جدوں انسان نے غاراں وچوں نکل کے سماجی حیاتی دی میہہ رکھی تاں اوہنے اپنے آله دوالے موجود قدرت دے

نظاریاں تے گوہ کرنا شروع کیتا۔ اُنچ انسان دے شعور وچ وادھا ہوندا چلا گیا۔ ایس دوران اوہ کئی مشاہدیاں تے تجربیاں توں لنگھیا اوہدوں انسان نے ایہہ محسوس کیتا پئی اوہ اپنے تجربیاں ، جذبیاں تے احساساں نوں دوجیاں تیکر اڑائے۔ ایس لوڑنوں پورا کرن لئی قصیاں کہانیاں دا سہارا لتا گیا تاں جے حالات، واقعات تے حادثیاں نوں اگلیاں نسلاں تیکر اڑایا جاسکے۔ ایس بارے ڈاکٹر حفیظ احمد لکھدے نیں:

”قصہ اصل وچ پرانے زمانے دے انساناں دی آتما دی آواز تے انسانی دلاں دی آواز اے۔ ایہہ ایہو جیہی آواز اے جیہدی بازگشت ہر دل تے ذہن دے ایوان وچ ہزاراں سالاں توں سنائی دے رہی اے۔ جدوں تیک ایہہ حیاتی باقی اے ایہہ آواز سنائی دیندی رہوے گی۔“⁽¹⁾

قصیاں توں نہ صرف جسمانی تھکیوں لاہن ، ذہنی آسودگی تے دلی سکون دا کم لیا گیا سگوں ایہدے نال نال لوڑ ویلے ایہدے توں اخلاقی پرچار تے تعلیم و تلقین دا وی کم لیا جاندا رہیا۔ ویلے پاروں ہونوں والے ردوبدل تے تہذیبی ارتقاء نے ہولی ہولی ایس فن نوں ادب دی صنف دا مقام دتا۔ اُنچ قصہ گوئی ادبی روایت دا درجہ اختیار کر گئی۔ قصہ کہانی دی تاریخ اوئی ای پرانی تے لمی اے جتا انسان سماج تے اوس دی تاریخ۔ عبدالحمید سرشار لکھدے نیں:

”انسان نے اپنی تہذیب دے مڈھلے دور وچ کہانی دا مڈھ بنھ کے اوہدے راہیں اپنے ذاتی تجربے، دلی جذبات، اپنا دکھ سکھ، کامیابی تے ناکامی تے اپنی جت ہار دے احساس نوں اک دوجے تیک پچایا۔“⁽²⁾

رب تعالیٰ نے کائنات نوں تخلیق کیتا۔ حضرت آدمؑ نوں مٹی نال گھڑ کے بندہ بنا یا تے روح پھوکی فیر جنت وچوں کڈھیا تے دُنیا اُتے گھل دتا۔ ایہہ انسان نال ہویاں بیتیاں گلاں دیاں کہانیاں نیں تے ایہو قصے دا مڈھ اے۔ ایس لئی کہانی سننا تے کہنا انسان دی فطرت دا خاصہ اے۔ ایس بارے سعید بھٹا لکھدے نیں:

”کہانی آکھنا تے سننا حضرت آدمؑ توں لے کے اِج تک انسان دی فطرت رہی اے۔ ایس لئی ”کہانی“ مڈھ توں ای کسے نہ کسے روپ وچ موجود رہی۔“⁽³⁾

مشرق تے مغرب دوواں پاسے قصے کہانیاں دی تاریخ ڈھیر لمیری اے۔ آکھیا جاسکدا

اے جدوں بندہ جمیا اوہدی تاریخ ہوند وچ آئی تے انسان دی سماجی حیاتی دا مڈھ بچھا اوہدے نال ای قصے کہانیاں دا مڈھ وی بچھ گیا۔ قصہ عربی زبان دا لفظ اے۔ ایہدے معنی کہانی بیان کرنا، واقعہ یاں حکایت بیان کرنا اے۔ قرآن پاک وچ قصے دا لفظ پنج وار ورتیا گیا اے۔ ڈاکٹر حفیظ احمد لکھدے نیں:

”قرآن مجید وچ ایہہ لفظ مصدر دے طور تے پنج واریں آیا اے۔ قصے دے بارے دے بنیادی معنی ایہہ دسے جاندے نیں۔ ”اتباع الاثار“ یعنی قدم بہ قدم چلنا۔“ (4)

کہانی بارے آکھیا جاندا اے کہ کہانی اک سمندر وانگ اے جیہدا نہ کوئی مڈھ اے تے نہ ای انت، قصہ یا داستان دی تاریخ اُتے جھات پائیاں ایس گل دا پک ہو جاندا اے کہ قدیم قصے عرب تے ایران وچ لکھے گئے نیں۔ قصہ کاری دا فن ایران توں مگروں ہندوستان اپڑیا۔ قصہ توں مراد حقائق کہانی اے۔ پنجابی اُردو ڈکشنری وچ سردار احمد ہوراں قصہ دے وکھو وکھ معنی اچ بیان کیے نیں:

”قصہ: (مذ): ۱۔ کتھا۔ حکایت۔ بیان۔ چٹھا۔ ذکر۔ کلیت۔ گلپ۔ رام کہانی۔ ۲۔ جھگڑا۔ بکھیڑا۔ جھت۔ لڑائی۔ تکرار (کہنا۔ سنانا)۔ ۳۔ متاں۔ چیتا۔“ (5)

شبد قصہ بھاریں ڈھیر چر مگروں متعارف ہو یا پر قصے تے قصے ورگیاں کہانیاں توں لوکی ازل توں واقف نیں۔ وڈی پنجابی لغت وچ قصے توں مراد داستان، ذکر کہانی تے بیان کرنا لیے گئے نیں۔ ایہہ وی دسیا گیا اے پئی ایہدے معنیاں وچ لڑائی تے جھیرا وی شامل اے۔

”قصہ (ع مذکر) ۱۔ کہانی، داستان۔ ۲۔ بیان، ذکر۔ ۳۔ لڑائی، جھیرا۔“ (6)

قصہ بہت وڈا وی ہو سکدا اے تے بہت نکا وی ایس لئی ایہہ ناول وانگ ضخیم تے افسانے وانگ مختصر تے نکا ہو سکدا اے۔ پر پنجابی کلاسیکی لغت وچ جمیل احمد پال ہوراں قصے نوں افسانے داناں دتا اے تے اوہنوں فرضی تے جھوٹی گل دسیا اے۔

”قصہ: کہانی، افسانا، جھوٹی بات۔“ (7)

اُردو زبان وچ قصے نوں داستان وی آکھیا جاندا اے۔ ایس لئی داستان دے وی اوہو ای معنی نیں جیہڑے قصے تے کہانی دے نیں۔ کہن دی شے نوں کہانی آکھیا جاندا اے۔ قصے دے معنی وی کہنا تے بیان کرن دے نیں۔ داستان کہانی دی سب توں پہلی تے قدیم قسم اے۔ ایس لئی کہانی، قصے تے داستان نوں اکدو جے توں وکھ نہیں کیتا جا سکدا۔ داستان بارے رفیع

الدرین ہاشمی لکھدے نیں:

”داستان وہ قصہ کہانی ہے جس کی بنیاد تخیل، رومان اور مافوق الفطرت عناصر پر ہو۔ کہانی کی قسم ہونے کے ناطے سے داستان، لکھنے اور پڑھنے سے زیادہ کہنے اور سننے کی چیز ہے اور ماضی الضمیر کا فوری اور جلد اظہار لکھنے سے زیادہ کہنے میں ہوتا ہے۔“ (8)

قصے وچ مافوق الفطرت شیواں، واقعیات تے کرداراں دی کثرت ہوندی اے۔ جادو دے واقعے، طلسمی خزانے عام نیں۔ جن بھوت تے پری ورگی مخلوق نال اکثر واہ پیندا اے۔ آدمی پتھر دے مجسے وچ بدل جاندا اے تے اپنے نجات دہندہ دا انتظار کردا اے۔ درخت نوں ذرا اجیہا ہلاون نال اشرفیاں دے ست ست کھوہ ساہمنے آجاندے نیں۔ قصے تے داستاناں وچ تخیل دے نال جیسے طرح دے واقعے گھڑے جاندے تے جیہڑی دُنیا وسائی جاندی اے ہوو کسے صنف وچ اوہدا امکان ممکن نہیں اے۔ ایہو کارن اے پئی انگریزی زبان وچ قصے نوں Myth, Romance, Fable, Tale Story تے Legend ورگے ناں دتے گئے نیں۔ اُردو انگلش ڈکشنری وچ قصے دے معنی ایہہ لکھے گئے نیں:

" qissah (A) r.h.m A table; a story; a

fable; a romance; a quarrel; a dispute." (9)

قصیاں نوں بیان کرن دے چار بنیا دی ڈھنگ نیں۔ فیبل (Fable) وچ حیوان یاں بے جان شیواں اخلاقی سبق دین لئی بندے وانگوں بولدیاں چال دیاں نیں تے انساناں وانگوں کم کار کر دیاں نیں۔ فیبل وچ اک واقعے دا مختصر تے سدھا سادا بیان ہوندا اے۔ ایہہ حکایتاں دے زمرے وچ آؤندیاں نیں۔ فیبل کہانیاں جانوراں دے متعلق وی ہوندیاں نیں جیہدے وچ درندے، چرندے، پکھیر تے رُژھن والے ہر طرح دے جنور آجاندے نیں۔ اُردو لغت ”اسپرانتو“ وچ ایہدے بارے اُنج لکھیا گیا اے:

”پریوں کی کہانی Fable-o جانوروں یا بے جان فرضی چیزوں کی کہانی یا

قصہ۔“ (10)

متھ (Myth) جیہنوں اسطور وی آکھیا جاندا اے ایہہ کہانیاں وچ اوہ روایتاں نیں جیہڑیاں مذہباں تے دیو مالا دے پراسرار عقیدیاں تے توہمات دی عکاسی کردیاں نیں۔ ایہناں دی کوئی تاریخی یاں سائنسی حیثیت نہیں ہوندی۔ پر قدامت پرست لوک ایہناں اساطیر اُتے بھروسہ کر دے نیں تے ایہناں دی صحت اُتے کسے قسم دا شبہ نہیں رکھدے۔ کئی تھواں اُتے

ایہہ روایتاں مذہب دی چدر کج کے ظاہر ہوندیاں نیں۔ سلیم اختر ایس بارے ایچ۔ اے روز دے حوالے نال لکھدے نیں:

”ہم اساطیر کی اصطلاح کسی خاص قوم کے تخیل کی مخصوص پیداوار کے اظہار کے لیے استعمال کرتے ہیں۔ اس کا ظہور کہانی کی صورت میں ہوتا ہے۔ یونانی ایسی کہانی کو اسطور (متھ) کہتے تھے۔“ (11)

لیجنڈ (Legend) جیس نوں نیم تاریخی داستان یاں نیم تاریخی روایت آکھیا جاندا اے۔ ایہہ کسے قوم یاں گروہ دیاں نیم تاریخی روایتاں ہوندیاں نیں۔ جیہناں نوں تاریخ وچ باقاعدہ مقام حاصل نہیں ہوندا پر اک سے توں چلن دے کارن لوکاں دا عقیدہ ایہوں حقیقت من لگ پیدا اے۔ ایہہ مذہبی وی ہوسکدیاں نیں تے غیر مذہبی وی جیویں لیلی مجنوں دے عشق دی واردات، یونان دا تختہ الٹنا تے سکندر دا آئینہ بنانا وغیرہ۔ شفیع عقیل ایس بارے اپنے وچار دا اظہار ایچ کردے نیں:

”نیم تاریخی داستان یاں نیم تاریخی روایت میں کسی قوم یا کسی خطے کی ایسی کہانیاں آتی ہیں جن کی بنیاد تو تاریخ کے واقعات پر ہوتی ہے۔“ (12)

رومانس (Romance) دے تحت اوہ قصے کہانیاں بیان کیتیاں جاندیاں نیں جیہناں دا سببندھ حسن، عشق، ایمان، وفاء، تے مذہب نال ہوندا اے۔ دُنیا دی ہر زبان دے ادب وچ بے شمار رومانوی قصے لکھے گئے نیں، جیہوی لکھتی ڈھنگ وچ آون توں پہلاں نسل در نسل سینہ بہ سینہ چلدے رہے نیں۔ پنجابی دیاں رومانوی داستاناں ہیر رانجھا، سسی پنوں، سوہنی مینوال تے مرزا صاحبان ڈھیر پرانیاں نیں تے ایج وی لوکائی وچ اونیاں ای مقبول تے عام نیں۔ گیان چند رومانس بارے لکھدے نیں:

”کسی بھی غیر معمولی واقعے کے نشری یا منظوم بیان کو رومانس کہا گیا۔ اس کے خاص اجزا صحار بات، حسن و عشق و مذہب ہوتے ہیں۔“ (13)

پنجابی زبان وچ وی قصے دے معنی بیان کرن دے نیں۔ پنجابی قصہ کاراں نے وی ایہو معنی مراد لئے نیں۔ قصہ کاری دی اصطلاح وچ قصے توں مراد منظوم کہانی اے۔ دُنیا دیاں زبانوں دے ادب وچ ایہہ قصے بہت اہمیت رکھدے نیں کیوں جے قوماں دیاں زبانوں تے وسیب بارے جتا وی مواد حاصل ہو یا اوہ ایہناں قصیاں راہیں ای ہو یا اے۔ بھاریں دجلہ تے فرات ہوئے یاں وادی نیل دی تہذیب یا یونان، ہند، چین، جاپان تے مصر دی رہتل ہووے۔ کسے وی زبان دے قصے اونی ای پرانے نیں جنی اوہ زبان آپ پرانی اے۔ احمد حسین

لکھدے نیں۔

”داستان گوئی دنیا کے قدیم ترین ادب میں شمار ہوتی ہے۔ جب ابھی
نوشہ و خواند کا سلسلہ شروع نہیں ہوا تھا۔ بچوں کی تربیت زبانی کہانیوں
سے کی جاتی تھی۔ تحریری صورت میں دُنیا کی ہر زبان کی داستانیں لکھی
گئیں۔“ (14)

داستان یا قصے وچ تخیل دا بڑا دخل ہوندا اے۔ ایہدے وچ تخیل نوں جیہڑی آزادی
حاصل اے اوہ ہور کسے صنف نوں نہیں ملدی ایس لئی قصے وچ تخیل دے تحت جیہڑے واقعے
اُلکے جاندے نیں تے جیہڑی دُنیا وسائی جاندی اے کسے ہور صنف وچ ممکن نہیں۔ قصہ کار قاری
نوں مڈھ توں ای اجیہی دُنیا تے اجیہے سے وچ لے جاندا اے جیہڑا موجودہ سے توں وکھ ہوندا
اے۔ جتھے ناممکن واقعے تے گلاں وی ممکن ہو جاندیاں نیں تے قاری نوں اُنج جاپدا اے جیویں
اوہ سارے واقعاں نوں اپنیاں اکھاں نال نیڑے ہو کے ویکھ رہیا اے۔ ابوالعجاز لکھدے نیں:

”داستان کسی خیالی اور مثالی دُنیا کی وہ کہانی ہے جو محبت مہم جوئی اور سحر
و طلسم غیر معمولی عناصر پر مشتمل اور مصنف کے آزاد اور زرخیز تخیل کی
تخلیق ہو۔“ (15)

قصہ کاراں اپنے قصیاں وچ سپین پیدا کرن واسطے تے رنگا رنگی لئی قدرت دے مظاہر
توں ڈاڈھا لایج چکيا اے۔ خاص طور تے رومانوی شاعراں نے فطرت دے نظاریاں نوں اپنی
شاعری دا موضوع بنایا اے اوہناں دے نیڑے پہاڑ، دریا، جنگل، پیلے، سمندر، پھل بوٹے تے
پکھیر و سبھ قدرت دے مظاہر نیں تے کائنات وچ قدرت دے جلوے ہر تھاں دکھالی دیندے
نیں۔ ایہو کارن اے پئی قصہ کاراں نے اپنے کلام وچ قدرت دیاں جیہڑیاں تصویراں اُلکیاں
نیں اوہناں نے کلام نوں ہور وی تروتازہ کردتا اے۔ ایس بارے مشتاق صوفی لکھدے نیں:

”قصے وچ قدرت دے کئی رنگ ہین۔ کدی قدرت نری پچھو کڑ ہے،
کدی ویکھن ہار تے سنن ہار ہے۔ کدی آپ پاتر ہے، کدی دوجے
پاتراں دی کیتی کرتی دی صنف ہے۔ کدی وقوعیاں نوں اپنی راہے ٹرن
دیندی ہے۔ کدی اپنے دخل راہوں اوہناں دا مہاڑ موڑ دی ہے۔ کدی
قدرت آپ وسوں دی سمجھ سار ہے۔ کدی وسوں دی سر لکھدی
تلوار۔“ (16)

کہانی سُننا انسان دی فطرت وچ شامل اے۔ ایسے پاروں ایہدا رشتہ انسانی حیاتی نال

ڈھیر پرانا اے۔ جدوں انسان شکار دی بھال لئی جنگلاں بیاباناں وچ پھر داسی غارتے سایہ دار رُکھ اوہدا ٹھکانہ سی اوس ویلے وی کہانی اوہدے نال جڑی ہوئی سی۔ جدوں انسان نے اجتماعی تے تمدنی حیاتی وچ پہلا قدم رکھیا اوہدوں وی کہانی اوہدے نال سی۔ کہانی دا سببندھ انسان دے شعور نال اے۔ جیویں جیویں انسان دا شعور ودھدا گیا اوہدی حیاتی دا کینوس وی موکلا ہوندا گیا۔ نال ای کہانی وی ودھدی پھلدی رہی تے وکھو وکھ ناواں، داستان، قصہ، کہانی دے نال نال اپنی سہان کرداندی گئی۔ انج کہانی حیاتی دا اک لوڑیواں انگ بن گئی۔ عبدالحمید انسانی حیاتی وچ کہانی دی لوڑ تے اہمیت نوں واضح کردیاں لکھدے نیں:

”آج دے صنعتی تے سائنسی ترقیاں دے دور وچ جد کہ انسان چن دی دھرتی نوں اپنیاں پیراں پٹھ مدھول چلایا اے تے دوجے تاریاں تے اپڑن دے سنے ویکھ رہیا اے تے خلا وچ دن دے متے پکارہیا اے ایس ویلے وی اوہ کہانی دے سہارے دا محتاج اے۔ ایس لئی کہ کہانی اوہدا ذہنی تھکیواں لاہن تے اوہنوں روحانی تسلی تے خوشی دین دا ذریعہ

اے۔“ (17)

قصے تے کہانیاں کسے وی قوم دی تہذیب تے ثقافت دیاں علمبردار ہوندیاں نیں۔ قوماں دی سماجی حیاتی دے مڈھ توں لے کے شعوری تے تمدنی ترقی دے سارے اتار چڑھاؤ ایہناں قصیاں وچ بخوبی ویکھے جاسکدے نیں۔ کیوں جے ایہہ اک نسل توں دوجی نسل تیکر منتقل ہوندے نیں۔ ایہہ کسے قوم دیاں روایتاں، تہذیب تے ثقافت دے رکھوالے وی ہوندے نیں۔ ایسے پاروں ایہناں دی اہمیت ہر دور وچ ڈھیر رہی اے۔ شہناز انجم موجب:

”ہر قوم اور ملک کے افراد کی قدیم کہانیاں، قصے اور داستانیں ان کے تمدن کی آئینہ دار، تہذیب کی عکاس اور ان کی قومی و مذہبی روایات اور اخلاقی اقدار کی امین ہوتی ہیں۔ چنانچہ قوموں کے تمدنی اتار چڑھاؤ، علم و ادب کی ترقی، اسلوب اور زبان کی کیفیت ان کے قدیم قصوں، کہانیوں اور داستانوں میں پوری طرح جلوہ فگن نظر آتی ہے۔“ (18)

قصے بالواسطہ تے بلاواسطہ دوویں طریقیاں راہیں انسان دی معاشرت اُتے روشنی پاؤندے دسدے نیں۔ کسے وی عہد وچ لکھیا گیا قصہ اوس عہد دے عقیدیاں، افکار، سماجی تے ثقافتی قدرتاں، تہذیب، تمدن، رسماں، رواجاں، مجلسی حیاتی دے طور طریقیاں تے اجتماعی حیاتی دا آئینہ ہوندا اے۔ قصیاں وچ اوہ عہد جیوندا جاگداتے ساہ لبیدا نظریں آؤندا اے۔ ڈاکٹر طیبہ

خاتون ہوراں ممتاز حسین دے حوالے نال ایس صنف دی اہمیت اُتے روشنی پاوندیاں لکھیا اے:

”قصہ صرف انفرادی نفسیات ہی کی ایک تاریخ نہیں ہے بلکہ انسان کے تجربات کے نچوڑ اور تصور حیات کائنات کی ترسیل کا بھی ایک ذریعہ ہے۔ اس لیے یہ عالم بیداری کی بھی ایک شے ہے۔ وہ مخصوص عہد کے ایک مخصوص معاشرے کے شعور کا بھی مظہر ہوتا ہے۔ قصہ گوئی سے فرار اختیار کرنے کا نہیں بلکہ زندگی سے دست وگریباں رہنے کا بھی مقصدی مشغلہ ہے۔“ (19)

مصر دُنیا دی تہذیب دا سب توں پرانا گڑھ اے لکھت دافن وی سب توں پہلاں مصر وچ ای پھٹیا۔ اج دی تحقیق موجب مصر دے کھنڈراں توں قصیاں بارے جانکاری ملدی اے ایہناں قصیاں وچ بہت ساریاں کہانیاں دسدیاں نیں۔ مصری زبان دے مڈھے قصیاں وچ دو قصے شامل نیں جیہناں وچوں اک رومانی قصہ اے جیہدے وچ عشق دی کہانی بیان کیتی گئی اے تے دوجا قصہ ٹٹیاں بیڑیاں دا ملاح (Shipwrecked) دے سرناویں پٹھ لکھیا گیا۔ مصری زبان وچ ملن والیاں دو کہانیاں بارے عبدالحمید ہوریں لکھدے نیں:

”دوجی کہانی دا سرناواں ٹٹیاں بھجیاں بیڑیاں دا ملاح اے تے جیہڑی لینن گراڈ دے کتاب گھر وچ موجود اے۔ ایہناں دوہاں کہانیاں بارے آکھیا جاندا اے کہ ایہہ شاہ خاferی حکومت دے سے ۳۴۵ ق۔م وچ لکھیاں گئیاں نیں۔“ (20)

دُنیا دے اوہ سارے دیس جیہڑے علم، فن، شعر، ادب تے تہذیب دا گہوارہ رہے نیں اوہناں سارے دیساں وچ کہانیاں دا رواج ہمیشہ توں ای رہیا اے۔ مصر توں اڈ چین، جاپان، برما، فلسطین تے بابل ورگے دیساں وچ وی پرانے سے دیاں چوکھیاں کہانیاں لکھدیاں نیں۔ مصر واکوں یونان دی تہذیب وی ڈھیر پرانی اے۔ یونان وچ بہت سارے فرضی قصے لکھے گئے۔ ایہہ نثری قصے سن تے ایہناں دا موضوع پیار محبت سی۔ یونان وچ قصے دا باقاعدہ مڈھ چوتھی صدی عیسوی وچ ہیول ڈورس دے قصے توں بجا جیہڑی اک عشقیہ داستان سی۔

”چوتھی صدی عیسوی وچ ہیول ڈورس (Hiliodorus) نے جیہڑی تے کری کلیارے پیار محبت دی کہانی نوں (Love of the ogenes and Choricloa) دے سرناویں پٹھ لکھیا۔ ایہدے بعد اک ہور نثری قصہ (Deptianis and Chloe of Longus) لکھیا ملدا اے۔“ (21)

برصغیر پاک و ہند دی تہذیب دا شمار دُنیا دیاں قدیم ترین تہذیبوں وچ ہوندا اے۔ ہڑپہ تے موہنجوداڑو دی کھدائی توں ملن والے آثار توں ایہہ پتہ لگدا اے کہ آریاواں دے آون توں پہلاں اتھے اک ترقی یافتہ تہذیب موجود سی۔ ایس تہذیب وچ قصہ یاں کتھادی روایت وی پرچلت سی۔ ایہہ تہذیب پنج ہزار سال پرانی متھی جاندی اے۔ اتھے آریاواں دے آون دا زمانہ 1500 ق م توں 2000 ق م اے۔ محققاں تے مورخاں نے قبل مسیح دیاں لکھتاں ویدی ادب نوں ہندوستان دا قدیم ترین ادب منیا اے۔ گیان چند موجب:

”ہندوستان میں بھی افسانوی ادب کی جڑیں بہت گہری ہیں۔ وید، برہمن، اُپنشد، پراج مہابھارت وغیرہ میں متعدد ضمنی کہانیاں شامل ہیں۔“ (22)

ہندواں دیاں پرانیاں مذہبی کتاباں وچوں وید سب توں زیادہ مشہور نیں۔ ایہہ وید گنتی وچ چار نیں۔ ۱۔ رگ وید، ۲۔ یج وید، ۳۔ سام وید، ۴۔ اتھروید۔ ایہہ سارے وید پرانی زبان سنسکرت وچ نیں۔ وید دے معنی علم دے نیں۔ ویدک ادب بارے ڈاکٹر گیان چند لکھدے نیں:

”ویدک ادب ڈھائی اور دو ہزار ق م میں شروع ہوتا ہے اور 1000 ق م تک مکمل ہو جاتا ہے۔ رگ وید میں اپالا کی کتھا ہے۔ ایک جوان عورت اپالا کو بیماری کی وجہ سے اس کا شوہر چھوڑ دیتا ہے۔ اپالا بے یار و مددگار رہ جاتی ہے۔ آخر اندراک پراسرار طریقے سے اسے شفا بخشتے ہیں۔“ (23)

ویداں توں بعد ”پران“ لکھے گئے۔ ایہہ پران گنتی وچ اٹھارہاں سن پر ہولی ہولی ایہناں دی گنتی وچ وادھا ہوندا چلا گیا۔ انج ہر پران دے اک حصے وچ بادشاہاں دے شجرہ نصب، اوہناں دی حیاتی دے حالات تے واقعے اوہناں دے عروج تے زوال نوں بیان کیتا گیا اے۔ ایہناں پراناں بارے ظفر مقبول لکھدے نیں:

”ہر پران دے پنجویں حصے وچ تاریخی تے بادشاہاں دے حالات دے نال نال اوہناں دے شجرے تے اوہناں دے عروج و زوال دا ویروا کیتا گیا اے۔ پر ایہہ سب کجھ تاریخی تسلسل توں وانجیا ہویا اے۔ پر پھروی ایہناں وچ پنج پُران واپو، مغنو، میتیہ، سکندھ، پرہمانند تے بگھوتا بڑے مشہور نیں تے ایہناں سبھناں وچ ”واپو“ پران نوں اک پرانا تے مستند منیا جاندا اے۔ پران وی مختلف ویلیاں وچ لکھے گئے نیں۔“ (24)

اُپنشدیاں دی گنتی ودھیری اے۔ جیہڑے ہندواں دے خالص مذہب دی عکاسی کردے
نیں۔ ایہناں دی زبان خالص سنسکرت اے۔ ایہناں وچ دیوی دیوتاواں دے بھجناں توں اڈ تاریخی
واقعیات اُتے بھرواں چائن پایا گیا اے۔ ایہہ اُپنشد اٹھ سو ق م دے نیڑے لکھے گئے۔ ایسے
پاروں مورخاں نے اپنیاں لکھتاں وچ ایہناں نوں ماخذ دے طور تے ورتیا اے۔ ایہناں اُپنشدیاں
وچ لکھی گئی تمثیلی کہانی نوں ہندوستان دی پہلی کہانی مٹھیا جاندا اے۔ ایس بارے سلیم اختر لکھدے
نیں:

”800 ق م کے قریب اپنشد لکھے گئے تھے۔ ان میں تمثیل ہے کہ کتوں
نے جمع ہو کر ایک سردار کو چُنا اور کھانا مانگنے کے لیے مل کر شور کرنا
شروع کر دیا۔ یہ ہندوستان کی پہلی لکھی ہوئی کہانی ہے۔“ (25)

اپنشد مگروں کہانیاں دا دوجا وڈا خزانہ ”مہابھارت“ اے۔ مہابھارت ہندواں دی ات
پرانی کتاب اے۔ جیہدے وچ کورواں تے پانڈواں دے جنگی حالات بھروس ڈھنگ نال
شعراں راہیں بیان کیئے گئے نیں۔ مہابھارت وچ تھیں تھیں اتے اخلاقی نقطیاں توں کم لیبیاں
کہانیاں بیان کرن دا آہر کیتا گیا اے۔ وقار عظیم لکھدے نیں:

”اُپنشد کے بعد کہانیوں کا دوسرا خزانہ مہابھارت ہے جس میں اخلاقی
نکات کی وضاحت کے لیے جا بجا کہانیوں سے کام لیا گیا ہے۔“ (26)

ہندوستان وچ کہانیاں دا سب توں وڈا خزانہ ”جاٹک“ کہانیاں نوں منیا گیا اے۔ ایہہ
کہانیاں 500 ق م وچ گوتم بدھ دے زمانے وچ لکھیاں گئیاں سن۔ ایہناں دی زبان پالی سی۔
قدیم کہانیاں دا اک ہور مجموعہ ”پنج تنتر“ اے۔ جیہڑا کہ 200 ق م تے 300 ق م دے وچکار
مرتب کیتا گیا۔ ایہدے وچ موجود بہت ساریاں کہانیاں سنسکرت کتاباں وچوں لیاں گیاں نیں۔
جیہناں وچ مہابھارت تے رامائن وی شامل نیں۔ ایہدے وچ کجھ خیالی کہانیاں نیں۔ ایس
کتاب دے ترجمے بہت ساریاں زباناں وچ ہو چکے نیں۔ ایہدے وچ جنوراں دیاں کہانیاں
راہیں انسان نوں تعلیم دین دا آہر کیتا گیا اے۔ پنج تنتر دیاں کہانیاں بڑیاں من کچھویاں نیں۔
ایہدیاں ڈھیر ساریاں کہوتاں تے قصے ایہجے نیں جیہڑے اج وی لوکائی وچ مقبول نیں۔ گیان
چند ایہدے بارے لکھدے نیں:

”اگر مختلف زبانوں میں ترجمے کے اعتبار سے دیکھا جائے تو پنج تنتر دُنیا
کی مقبول ترین افسانوی کتب میں سے ہے۔ کلیلہ و دمنہ کی اصل یہی
کتاب ہے۔ پنج تنتر میں چانکیدہ کا ذکر ہے جس سے یہ تو ثابت ہو ہی

جاتا ہے کہ یہ 300 ق م سے پہلے کی تصنیف ہے۔ محققین اس کا

مصنف وثنوثرما کو مانتے ہیں۔“ (27)

پنج تتر توں بعد بہت سارے کہانیاں دے مجموعے لکھے گئے۔ جیہناں دیاں بہت ساریاں کہانیاں پنج تتر توں ای ماخوذ سن تے اوہدے اثر پٹھ ای لکھیاں گیاں سن۔ ایس توں اڈ پنج تتر دے بہت سارے حصے وی ایہناں کہانیاں وچ شامل کیتے گئے سن۔ پر جیہڑی شہرت تے مقبولیت پنج تتر نوں ملی اوہ ہور کسے وی کتاب نوں نصیب نہ ہو سکی۔ ایس کتاب دا ترجمہ سبھ توں پہلاں پہلوی وچ کیتا گیا فیر عربی تے فارسی وچ وی ترجمہ یا گیا۔ وقار عظیم لکھدے نیں:

”کہانیوں کے ان مختلف مجموعوں میں سب سے زیادہ معروف ”پنج تتر“

ہے۔ کہا جاتا ہے کہ نوشیرواں کے حکم سے 550ء کے قریب اس کا ترجمہ

پہلوی میں ہوا۔ خلیفہ ابو جعفر منصور کے حکم سے عبداللہ ابن المقفع نے

750ء میں اس کا ترجمہ عربی میں کیا۔ 1121ء میں مقفع کے ترجمہ کو

نصر اللہ نے فارسی میں منتقل کیا اور اس کا نام ”کلیلہ و دمنہ“ رکھا۔“ (28)

ایس طرح ایہہ گل نتر کے سامنے آندی اے پئی ہندوستان وچ عرب تے ایران توں ڈھیر چر پہلا ای قصے تے کہانیاں دا مڈھ بجھ چکیا سی۔ سنسکرت تے ہندی دیاں ڈھیر کہانیاں نوں عربی تے فارسی زبان وچ اُلٹھیا گیا۔ بقول شہناز انجم دے:

”عرب اور ایران سے قبل ہندوستان میں داستانی ادب کی داغ بیل پڑ

چکی تھی۔ البتہ یہ ضرور ہوا کہ ہندی اور سنسکرت کے قدیم قصے عربی و

ایرانی زبانوں کا قالب اختیار کر کے ان زبانوں میں منتقل ہو گئے۔“ (29)

قدیم عرب صرف شاعری وچ ای دلچسپی رکھدے سن۔ اوہ قصے کہانیاں ول کوئی خاص توجہ نہیں دیندے سن۔ اسلام توں پہلاں عربی زبان وچ کوئی قصہ یا داستان نہیں لکھدی۔ عرباں دے قصہ ادب دا کجھ حصہ پہلی صدی ہجری فیر ستویں صدی ہجری وچ لکھیا گیا سی۔ ایس دور وچ لکھے گئے قصے لا دینی سن پر اسلام دے آون نال ایہناں اُتے اسلامی رنگ نمایاں دسدا اے۔ بنو عباس دی حکومت سسے کئی قصیاں دے ترجمے عربی زبان وچ ہوئے جیہناں بارے حفیظ احمد لکھدے نیں:

”بنو عباس دی حکومت دے سسے وچ قصیاں دے کئی ترجمے عربی زبان

وچ ہوئے اوہناں وچ کلیلہ و دمنہ پہلی کتاب اے تے ایہدے مترجم

دا ناں عبداللہ ابن مقفع اے۔ اوہنے ایس کتاب نوں فارسی توں عربی

وچ لکھیا۔ عنتر بن شداد دا قصہ عرباں وچ بہت مشہور سی۔ عبدالمالک
الاعمی نے ایس نوں ”سیرت منتر“ دے سرناویں بیٹھ لکھیا۔ ایہدیاں
22 جلداں نیں۔ ایہدے وچ عرباں دی حیاتی نوں بڑے سچجے
ڈھنگ نال بیان کیتا گیا اے۔ ابوالفرج اصفہانی (متوفی 967ء) دی
کتاب ”کتاب لاغاتی“ ودھیری مشہور ہوئی۔ ایہہ 20 (ویہہ) جلداں
وچ چھپی۔“ (30)

عرب لوک شاعری نوں ڈھیر پسند کر دے سن۔ ایس لئی اوہناں شاعری نوں اول درجہ دتا
تے قصے کہانیاں ول کوئی خاص توجہ نہ کیتی۔ ایہو کارن اے پئی عربی زبان وچ تخلیقی کہانیاں بہت
گھٹ نیں۔ فارسی تے ہندی زبان دیاں کہانیاں دے ترجمے ای ویکھن نوں لہدے نیں۔ ایہہ
سارے ترجمے تہی توں اٹھویں صدی ہجری وچ ہوئے۔ میاں ظفر مقبول لکھدے نیں:
”طوطی نامہ“ طوطے دی کہانی تے سندباد نامہ (دس وزیراں دی کہانی)
ایہہ سبھی کتاباں بڑیاں سبق سکھان والیاں نیں۔ قصہ چہار درویش نرول
افسانوی کتاب اے تے اجیہیاں کئی ہور کتاباں نوں عربی وچ اکتھیا
گیا۔ شیخ سعدی دی مشہور زمانہ کتاب ”گلستان“ دا عربی وچ ترجمہ
”روضۃ الورد“ دے نال کیتا گیا۔ ایس توں مگروں عربی وچ قصے
کہانیاں دے ڈھگ لگ گئے۔“ (31)

فارسی ادب وچ بے شمار قصے لکھے گئے نیں۔ کجھ دو جیاں زباناں توں وی ترجمائے
گئے۔ فارسی وچ قصہ ادب دا مڈھ پیشدادی خاندان دے بادشاہواں توں بجھا۔ سب توں پہلی قصے
دی کتاب ”خوتائے نامک“ اے۔ سنسکرت دے بہت سارے قصے تے کہانیاں دا ترجمہ فارسی زبان
وچ کیتا گیا۔ سنسکرت دی مشہور کتاب ”پنج تنتر“ نوں عربی توں بعد فارسی وچ نصر بن احمد دے
زمانے وچ ترجمایا گیا تے ایہداناں ”کلیہ ودمنہ“ رکھیا گیا۔ رودکی نے ایہدا فارسی نظم وچ وی ترجمہ
کیتا۔ ڈاکٹر محمد ریاض لکھدے نیں:

”نصر بن احمد سامانی کے دور میں یہ کتاب پہلے فارسی وری میں ترجمہ
ہوئی اور پھر رودکی نے اسے فارسی نظم کا جامہ پہنایا۔ چھٹی صدی کے
شروع میں ایک بار پھر اسے طبع فارسی نثر میں ابوالمعالی نصر اللہ بن محمد
نے بہرام شاہ غزنوی کے زمانے میں مرتب کیا۔ یہی کتاب کلیہ ودمنہ
بہرام شاہی کے نام سے مشہور ہوئی۔“ (32)

کلیہ و دمنہ دی لافانی شہرت دا کارن ایہہ وے پئی ایہدے وچ آفاقی سچائیاں دی جھلک دسدی اے۔ انسان جنوراں دی دُنیا وچ اپنے آپ نوں اک انوکھی جادوئی فضا وچ محسوس کردا اے۔ ایس کتاب راہیں جنوراں دی زبانی پتہ لگدا اے پئی قدیم زمانیاں وچ معاشرت دے طور طریقے کیہ سن۔ ایہدے وچ موجود کہانیاں بے شمار نسلاں دے تجربات دا نچوڑ نیں۔ ارشد رازی ایس بارے لکھدے نیں:

”کلیہ و دمنہ“ میں جانوروں کو انسانی زندگی کے بنیادی مسائل سے آشنا دکھایا گیا ہے۔ اس میں جانور محبت، نفرت، اخوت، انسانیت، وفاداری، غداری، حسد، رقابت اور فتح و شکست جیسے متنوع معاملات پر بحث کرتے ملتے ہیں۔ جانوروں کی زبان سے پتا چلتا ہے کہ مختلف ادوار میں آداب معاشرت کیا تھے اور انسان تدبیر و تقدیر کے باہمی تعلق اور آداب پر کیسے خیالات رکھتا تھا۔“⁽³³⁾

ایس قصے توں اڈ انوار سہیلی، عیار دانش تے مفرح القلوب وی اصل وچ سنسکرت توں ماخوذ نیں ایہناں سب مجموعیاں وچ بہت ساریاں کہانیاں اکو جہیاں نیں۔ ایس توں اڈ فارسی زبان وچ کئی کہانیاں، قصے تے مثنویاں وکھو وکھ دوراں وچ لکھیاں گئیاں جیویں بوستان، گلستان، یوسف زلیخا، عیوالحیوۃ، واقق و عذرا، سُرخ بت، شاد بہر خنک بت، مخزن الاسرار، خسرو شیریں، لیلیٰ مجنوں، ہفت پیکر، سکندر نامہ، منطق الطیر، منطق العشاق، مثنوی جام جم، تیمور نامہ، سواد اعظم، مظہر گل، آب و رنگ، گل بکاؤلی، حاتم طائی، شکنتلا، الف لیلہ تے داستان امیر حمزہ وغیرہ۔

اُردو وچ داستان نویسی عربی تے فارسی دے وسیلے توں ای شروع ہوئی۔ اُردو زبان وچ داستان گوئی دا جنم گھر دلی شہر نوں مٹھیا جاندا اے پر ایہنوں عروج لکھنو وچ حاصل ہويا۔ جدوں ہندوستان اُتے انگریز ہولی ہولی قابض ہو رہے سن اوس ویلے اوہ نواب تے امراء جیہڑے حیاتی دیاں تلخ تے کوڑیاں حقیقتیاں دا ساہمنہ نہیں کر سکدے سن اوہناں اپنے من نوں پرچاون لئی داستان سنن نوں اپنا مشغلہ بنا لیا۔ داستان گو صرف اوہ گلاں داستان سنن ویلے شامل کردا جیہڑیاں امیراں دے دل نوں بھادندیاں سن تاکہ داستان وچ اوہناں دی دلچسپی کسے طور وی گھٹ نہ ہووے۔ رفیع الدین ایس بارے لکھدے نیں:

”وہ نواب اور اُمراوسلاطین جو زندگی کی برہنہ حقیقتوں کا مقابلہ نہیں کر سکتے تھے۔ داستان کی طلسماتی فضا میں اپنی نا آسودہ خواہشات کی تسکین پاتے۔ انیوں کی چسکی لگا کر داستان سننے میں لگن رہتے۔ عام انسان بھی

داستان گوؤں کی مجلسوں میں باقاعدگی اور پابندی سے حاضر ہوتے اور
داستانوں کی تخیلاتی دنیا میں اُن آرزوؤں کی تکمیل پاتے جو عام زندگی
میں پوری نہیں ہو سکتی تھیں۔“ (34)

داستاناں تے قصیاں دے مڈھ بھجھدیاں ای اُردو نثر وچ اک نواں تے معیاری رجحان
قائم ہو گیا۔ اُردو دی ادبی تے معیاری نثر دے مڈھ وچ ایہہ صنف سنگ میل دا درجہ رکھدی
اے۔ بہت سارے محققاں ملاو جی دی کتاب ”سب رس“ نوں اُردو دی پہلی نثری کتاب منیا
اے۔ ایہنوں اُردو وچ لکھیا جاوَن والا پہلا قصہ قرار دیندے نیں۔ ایہہ قصہ 1045ھ وچ عبداللہ
قطب شاہ دے زمانے وچ لکھیا گیا جیہدے بارے ڈاکٹر شگفتہ زکریا لکھدیاں نیں:

”یہ کتاب دکن کی قدیم اُردو نثر کی کتابوں میں سب سے اہم ہے اور
1045ھ - 1635ء میں تصنیف ہوئی۔ اس کا قصہ طبع آزاد نہیں
ہے۔“ (35)

اٹھارہویں صدی سیاسی، سماجی تے معاشی لحاظ نال افراتفری تے ٹٹ بچھ دی صدی سی
پر ادب خاص طور تے اُردو نثر اُتے ایس دور دی سیاسی تے سماجی تبدیلیاں دے مثبت اثرات
مرتب ہوئے۔ ایسے سے عربی تے فارسی دا اوہ سحر وی ٹٹ گیا جیہڑا ڈھیر مدت توں لوکاں دے
ذہناں تے قلم اُتے حاوی سی۔ اجیہیاں داستاناں لکھیاں گئیاں جیہناں وچ حقیقی زندگی، اوہدیاں
قدراں، جذباں تے احساساں دی ترجمانی کیتی گئی۔ اُردو دیاں داستاناں وچوں ”قصہ مہر افروز
دلبر“ اک اہم ترین تے سب توں پرانی داستان اے۔ انہویں صدی وچ فورٹ ولیم کالج دے
قیام توں بعد اُردو وچ باقاعدہ داستان نویسی دا مڈھ رکھیا گیا اے۔ ایس صدی وچ داستانوی ادب
ٹپسی تے اُپڑ گیا۔ ایس سے وچ بہت ساریاں نکلیاں نکلیاں داستاناں توں اڈ کئی جلدوں اُتے
مشتمل داستاناں وی لکھیاں گئیاں۔ جمیل جالبی ایس بارے لکھدے نیں:

”اُنیسویں صدی داستانوں کے عام رواج اور عروج کی صدی ہے۔ اس
صدی میں کم ضخامت کی چھوٹی داستانیں بھی کثرت سے لکھی گئیں اور کئی
کئی جلدوں پر مشتمل ضخیم داستانیں بھی تالیف ہوئیں۔“ (36)

اُنہویں صدی دا دور داستانوی ادب دا سنہری دور اکھواندا اے۔ ایہہ اُردو دا داستانوی
عہد سی جیہدے وچ داستان دی صنف دو جیاں صنفوں اُتے انج کھلری ہوئی سی کہ باقی سب
صنفوں ایہدے اگے مٹھیاں دکھالی دیندیاں سن۔ فورٹ ولیم کالج دے قائم ہوون تو بعد اُردو
ادب دا جناوی خزانہ ملدا اے۔ اوہدے وچ سب توں بہتا وزنی پلڑا داستان دا اے۔ ایہہ

داستاناں لوکائی وچ بہت مقبول ہونیاں۔ جیہناں بارے وقار عظیم لکھدے نیں:

”اُنیسویں صدی کے آغاز سے غدر کے وقت تک مختصر کہانیوں کے جو خاص خاص مجموعے ہم تک پہنچے ان کے نام یہ ہیں۔ خرد افروز از حفیظ الدین احمد۔ اخلاق ہندی از بہادر علی حسینی، بتان حکمت از فقیر محمد گویا۔ طوطا کہانی از سید بخش حیدری، بیتال پچھسی از مظہر علی دلا۔ سنگھاس بتیسی از کاظم علی جوان۔ باغ اُردو از شیر علی افسوس اور انتائے نورتن از محمد بخش مہجور۔“ (37)

اُردو زبان وچ قصہ لکھن دا رواج اٹھارہویں صدی توں شروع ہو یا تے اج وی جاری اے۔ ایہدے وچ بے شمار قصے تے داستاناں لکھیاں گئیاں۔ کئی دے ترجمے عربی، فارسی زبانوں توں کیے گئے۔ ایہناں وچوں بہت سارے قصے ایہہ نہیں جیہڑے اج وی بڑی مقبولیت رکھدے نیں تے بڑے شوق نال پڑھے جان دے نیں۔ طیبہ خاتون ہوراں اُردو دیاں مشہور داستاناں دی دس اُچ پائی اے:

”اُردو کی مشہور ترین داستانوں میں ”داستان الف لیلہ“ داستان امیر حمزہ“، ”داستان طلسم ہوش ربا“، ”داستان بوتان خیال“، ” داستان سروش سخن“ اور ”داستان طلسم حیرت“ کو اس زمانے میں جو اہمیت حاصل رہی اس کا اندازہ اس سے ہو سکتا ہے کہ ان قصوں نے کئی صدیوں تک مسلسل نام بدل بدل کر اپنے کئی روپ اختیار کئے۔“ (38)

پنجابی زبان دے مڈھلے ادب ول جہات ماریاں پتہ لگدا اے ایہدی بنیاد اوہناں منظوم داستاناں اُتے رکھی گئی جیہناں وچوں کجھ تاریخی، کجھ نیم تاریخی تے کجھ محض تصوراتی سن۔ ایہہ داستاناں مذہبی، رومانوی تے رزمیہ سن۔ کجھ اجیہیاں دی سن جیہناں وچ تاریخی واقعاں نوں بیان کیتا گیا۔ ایہہ داستاناں ہر خاص تے عام وچ مقبول سن۔ لوک ایہناں داستاناں نوں بڑے شوق نال سندے سن۔ دن بھر دے کماں کاراں توں تھک کے شام ویلے جدوں لوک فارغ ہو جان دے تاں چوپالاں سجاویاں جان دیاں تے لوک قصیاں نوں گایا جاندا سی۔ ایہناں قصیاں دے لطف تے سرور پاروں سارے دن دی تھکان لہہ جاندی۔ ایس بارے شیخ محمد اکرام لکھدے نیں:

”پنجابی ادب کی بنیاد ان قدیم لوک داستانوں اور روایتوں پر ہے جو کسانوں میں رائج اور مقبول تھیں۔ رومانی داستانوں کا بھی جو نظم میں ہیں ان سے گہرا تعلق ہے ان میں کجھ خفیف تبدیلیوں کے ساتھ ڈرامے

کی صورت میں کھیلا جا سکتا ہے اور کچھ طویل داستانی نظمیں ہیں۔ دن بھر کام ختم ہو چکے تھ تو ان داستانوں اور قصوں کو چوپالوں اور ڈیروں میں گاتے اور لاپتے تھے۔ یہ دستور قدیم زمانے سے چلا آتا ہے۔“ (39)

پنجابی زبان دے پرانے قصے تے داستاناں وچوں سب توں پہلاں ”راجا رسالو“ دی کہانی ملدی اے۔ راجا رسالو نے ساری حیاتی دُکھاں تکلیفاں نال جنگ لڑی اوہناں دامردانہ وار مقابلہ کیتا۔ راجا رسالو دے کردار نوں بہت سراہیا گیا۔ انج وی پنجاب دے سوریماں دی بہادری نوں خراج تحسین پیش کرن لئی ہور وی داستاناں لکھیاں گئیاں۔ حفیظ احمد راجا رسالو بارے آکھدے نیں:

”ایس کردار دی مہانتا نوں لوک راجپاں خراج پیش کیتا اگانہہ ٹردیاں
ٹردیاں ایہہ داستاناں ہور وی لکھیاں گئیاں تے انج پنجاب دی دھرتی
دے سوریماں دی بہادری دے جس گائے گئے تے ایہہ کردار مثالی
متھے گئے۔“ (40)

راجا رسالو مگروں ”پورن بھگت“ دا قصہ بہت مشہور ہويا۔ ایس قصے نوں بہت سارے شاعراں نے مثنوی دے ڈھنگ وچ لکھیا۔ جیہناں وچوں قادر یار دے لکھے قصہ پورن بھگت نوں سب توں ودھ مشہوری ملی۔ قادر یار دی شہرت دا کارن وی ایہو قصہ اے۔ اوہنے ایس قصے نوں چار سی حرفیاں وچ لکھیا اے۔ راجا رسالو تے پورن بھگت دے قصیاں دا روپ ڈھلیاں لوک داستاناں ورگا اے۔ ایہناں دوواں قصیاں نوں واراں دی طرز اُتے گایا جاندا سی۔ اٹھویں صدی توں دسویں صدی عیسوی دے وچکار لے سہ وچ جیہناں لوک داستاناں دی کھوج کیتی گئی۔ اوہناں وچوں بہت سارے قصے لوک واراں دے روپ وچ موجود نیں۔ جیہناں وچ سوریماں دی بہادری دے گیت گائے گئے۔ ایہدے نال نال ایہناں قصیاں وچ اخلاقی تے سماجی موضوع وی بیان کیتے گئے نیں۔ ایس دور دے قصیاں بارے اختر جعفری لکھدے نیں:

”ٹنڈے سراج دی وار دا مہاندار پورن بھگت دی کہانی نال رلدا ملدا
تے کچھ حصے یوسف زلیخا دے قصے وانگوں نیں۔ ایہہ گل صحیح
ہوندی اے پئی اوس دور وچ پنجابی شاعری اُتے اسلامی رنگ چڑھن
لگ پیا سی۔ واراں دے سوناویں توں ای صاف ظاہر ہوندا اے پئی
اسلامی نال برصغیر وچ اوس ویلے عام مشہور ہو چکے سن جیویں سکندر،
ابراہیم، سراج تے حسن وغیرہ۔“ (41)

واراں توں اڈ عشقیہ قصے وی لکھے گئے جیہڑے نسل در نسل سینہ بہ سینہ چلدے رہے جیہناں وچ انسانی حیاتی وچ پیش آون والیاں اوکڑاں تے اوہناں داحوصلے نال مقابلہ کرن دا درس دتا گیا اے۔ آکھیا جاسکدا اے عشقیہ قصیاں وچ نری عشق دی کہانی ای بیان نہیں کیتی جاندی رہی سگوں ایہناں وچ حیاتی دیاں پیڑاں نوں جرن، بلند ہمتی، اخلاقی تے معاشرتی سبق وی دتے گئے نیں۔ پنجاب دی سب توں مشہور رومانوی داستان ”ہیر رانجھا“ اے۔ ایہہ قصہ لودھیاں دے سے توں سینہ بہ سینہ ٹریا رہیا اے۔ ایس قصے نوں شہنشاہ اکبر دے زمانے وچ لکھیا گیا۔ ایہدے وچ ہیر تے رانجھے دے عشق دی کہانی نوں بیان کیتا گیا اے۔ ایس قصے نوں پنجابی زبان وچ سب توں پہلاں دمور داس دمور نے منظوم صورت وچ لکھیا۔ جیہدے بارے انعام الحق جاوید لکھدے نیں:

”پنجابی زبان میں جس شاعر نے اسے سب سے پہلے منظوم کیا اس کا

نام دمور ہے جس کا زمانہ 1484ء سے 1568ء تک کا ہے۔ دمور نے

یہ بھی لکھا ہے کہ وہ اس عشقیہ داستان کا چشم دید گواہ ہے۔“ (42)

پنجابی زبان وچ دمور توں لے کے موجودہ دور تیکر بے شمار شاعراں نے ”ہیر رانجھا“ دی داستان نوں اپنے اپنے انداز وچ نظم کیتا اے پر ایہناں شاعراں وچوں جیہڑے شاعر نوں ”ہیر رانجھا“ لکھن پاروں لازوال شہرت حاصل ہوئی اوہ شاعر سید وارث شاہ نیں۔ بہت سارے وڈے وڈے شاعر و وارث شاہ دے قصے نوں نظم کر کے چیلنج کرن دی کوشش کیتی پر کوئی وی شہرہ آفاق شاعر دا مقابلہ نہیں کر سکیا۔ وارث شاہ دی لکھی ”ہیر“ نوں پنجاب دا انسائیکلو پیڈیا آکھیا جانا اے۔ اوہناں دے ایس قصے وچ پنجاب دی پوری وسوں جھلکارے ماردی دسدی اے۔ اوہناں دے بیان وچ انتال دا زور اے تے لکھت وچ گہرائی اے۔ ایہو کارن اے پئی قصے وچ ہر واقعہ، ہر کردار، ہر منظر تے ہر جذبہ جیوندا جاگدا دسدا اے۔ پڑھن والا اپنے آپ نوں اوس واقعے، اوس منظر تے اوس کردار دے جذبے دے بہت نیڑے جا پدا اے۔ شہباز ملک ہوراں ایس بارے لکھیا اے:

”ہیر وارث شاہ اپنے اُچے ادبی معیار پاروں ہن عالمی پدھر تے اعلیٰ

ادب وچ شمار ہوندى اے۔ وارث شاہ نوں جتھے پنجاب دا شیکسپیر آکھیا

جاندا اے او تھے اوہدی شاعری نوں آفاقی حوالے دی شاعری وی قرار

دتا جاندا اے۔ ایس دی وجہ ایہہ اے کہ وارث شاہ نے اپنی لکھت

نوں نزارومانی داستان کر کے ای نہیں سگوں پنجاب دے گھیرے وچ

رہندیاں انسانی قدراں دے حوالے نال لکھیا اے۔“ (43)

”ہیر را نجھا“ توں بعد رومانی قصیاں وچوں جیہڑا قصہ سب توں ودھ مقبول ہويا اوہ ”مرزا صاحبان“ دا قصہ اے۔ ایہہ عشقیہ کہانی دے نال نال اک رزمیہ داستان وی اے۔ جیہڑی پنجاب دے لوکاں دے مزاج تے نفسیات دے عین مطابق اے۔ ایس قصے وچ مرزے دا کردار غیرت مند، بہادر تے نڈر اے۔ ایہو کارن اے پئی ایہدی مقبولیت ہر دور وچ رہی اے۔ ایس قصے نوں سب توں پہلاں شاعر پیلو نے نظم کیتا۔ پیلو دے کلام وچ رومانی اے۔ قصے وچ سوز تے گداز اگھڑواں اے۔ اوہنے تھیں تھیں تشبیہاں، استعارے تے محاورے ورت کے اپنے کلام وچ سہین پیدا کیتا اے۔ حمید اللہ ہاشمی لکھدے نیں:

”پیلو پنجابی لوک کہانی مرزا صاحبان نوں لکھن والا پہلا شاعر اے۔

اسدا ایہہ قصہ اپنے زور تے سادگی دے لحاظ نال پنجابی ادب وچ اُچی

تھاں رکھدا اے تے پنجاب دے علاقے تے اُس دے سماج دی سچی

تصویر اے۔ ایہہ قصہ ناگنی رنگ وچ اے۔“ (44)

”مرزا صاحبان“ دا قصہ وی بہت سارے شاعراں نے لکھیا پر پیلو توں بعد جیہڑے شاعر نوں سب توں ودھ شہرت حاصل ہوئی اوہ حافظ برخوردار نیں۔ ایس قصے وچ اوہناں د انداز بڑا شگفتہ تے کلام وچ رومانی اے۔ ایس توں اڈ حافظ برخوردار قصہ ”یوسف زلیخا“ لکھن والے پہلے لکھاری نیں۔ اوہناں قصہ سسی پنوں تے شریں فرہاد وی لکھیا اے۔ پر اوہناں دا سب توں ودھ مقبول ہون والا قصہ ”مرزا صاحبان“ اے۔ اوہناں دیاں لکھتاں دا رنگ بڑا ملدا جلد اے۔ عبدالغفور قریشی ایس بارے لکھدے نیں:

”آپ دے قصیاں نوں ویکھیاں پتہ لگدا اے کہ سسی پنوں تے مرزا

صاحبان دا رنگ بڑا ملدا جلد اے۔ سسی وچ شاعر نے اپنا تخلص حافظ

تے مرزا صاحبان وچ برخوردار وی ورتیا اے۔ دوویں قصیاں دی زبان

ٹھیٹھ پنجابی اے۔ کدھرے لہندی اے نال ہندی دے لفظ وی ملدے

نیں۔ زبان وچ سوز تے تڑپ اے۔ تشبیہاں تے استعارے سوہنے

تے ڈھکویں ورتے نیں۔“ (45)

پنجاب دیاں رومانوی قصیاں وچوں ”ہیر را نجھا“ تے ”مرزا صاحبان“ توں بعد جیہڑے قصے نوں پذیرائی ملی اوہ ”سوہنی مہینوال“ دا قصہ اے۔ بہت سارے پنجابی شاعراں نے ایہنوں لکھیا اے۔ ایہہ قصہ مغلیہ دور وچ لکھیا گیا۔ ایس قصے دا مرکزی کردار مرزا علی بیگ دا پتر عزت

بیگ سی جیہڑا کہ مغل شہزادہ سی۔ ایہہ المیہ قصہ اے جیہدے انت وچ سوہنی تے مہینوال دوویں مر گئے۔ سید فضل شاہ ہوراں نوں ایہہ قصہ لکھ کے ڈھیر مشہوری حاصل ہوئی۔ انعام الحق دے وچار موجب:

”پنجابی شاعروں کی اس طویل فہرست میں جس شاعر کو یہ داستان منظوم کرنے پر سب سے زیادہ شہرت اور مقبولیت حاصل ہوئی وہ سید فضل شاہ ہیں۔“ (46)

”سی پنوں“ دی داستان دا سمبندھ سندھ نال اے کیوں جے سسی بھنجھور دی رہن والی سی تے پنوں کچ مکران توں آیا سی پر ایہہ کہانی سندھ توں کتے ودھ پنجاب وچ مشہور ہوئی۔ پنجابی شاعراں نے ایس قصے نوں نظم کرن لئی ودھ چٹھہ کے حصہ لیا تے اپنے اپنے انداز وچ شاعرانہ جوہر دکھائے۔ ایہہ قصہ پنجاب وچ ہیر رانجھا، مرزا صاحبان تے سوہنی مہینوال وانگوں مشہور ہویا۔ ایس قصے نوں وارث شاہ ورگے عظیم شاعر نے وی لکھیا پر سید ہاشم شاہ ہوراں دی ”سی پنوں“ نوں جو شہرت ملی اوہ کسے ہور شاعر دے حصے وچ نہ آسکی۔ اوہناں قصہ نگاری وچ جیہڑا کمال دکھایا جس طرح سسی دے ہجرتے فراق درد تے پیڑ دی تصویر کشی کیتی اے اوہ ہور کوئی شاعر نہیں کر سکیا۔ اوہناں ایہہ قصہ دوہڑیاں دے روپ وچ نظم کیتا اے پئی ایس المیہ کہانی نوں امر بنا دتا اے۔ حمید اللہ ہاشمی لکھدے نیں:

”ہاشم شاہ دی پوری شاعری دا موضوع عشق اے۔ ایہو وجہ اے کہ اہناں دے کلام وچ جیہڑا سوز، تڑپ تے کسک اے اوہ دو جیال شاعراں وچ گھٹ ای اے۔“ (47)

پنجابی شاعراں نے بہت سارے مذہبی تے اسلامی تاریخ دے واقعاں تے شخصیتاں نوں وی موضوع بنا کے قصے لکھے نیں۔ جے قدیم پنجابی ادب دا جائزہ لیا جاوے تے پتہ لگدا اے پئی ایہدے وچ کافی ساریاں لکھتاں اجیہیاں نیں جیہڑیاں اسلام تے اسلامی تاریخ نال تعلق رکھدیاں نیں۔ ایہناں لکھتاں وچ وکھو وکھ منظوم داستاناں دا ودھیرا حصہ اے۔ اجیہیاں منظوم داستاناں وچوں حضرت یوسف علیہ السلام تے زلیخا دی کہانی بہت مشہور ہوئی اے۔ ایہہ قصہ قرآن پاک وچ موجود اے۔ قرآن پاک نے ایس نوں ”احسن القصص“ دا ناں دتا اے۔ ایس قرآنی قصے نوں وی بہت سارے شاعراں لکھیا پر سبھ توں ودھ مقبول ”احسن القصص“ ہویا جیہنوں مولوی غلام رسول عالم پوری ہوراں لکھیا۔ اوہناں داستان امیر حمزہ وی لکھی جیہڑی پنجابی قصہ ادب وچ اک نواں وادھا اے۔ سید اختر جعفری دے آکھن موجب:

” اوہناں نے پنجابی ادب نوں ”داستان امیر حمزہ“ دے نال دا اک
 نواں قصہ دتا۔ ایہہ قصہ اوہناں نے فارسی توں لیا اے تے پنجابی وچ
 سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا۔ ایس قصے وچ ویہہ ۲۰ ہزار شعر
 نیں۔“ (48)

پنجاب وچ قصہ نگاری دے ذوق دا گویڑ ایس توں لایا جاسکدا اے پنجابی شاعراں کجھ
 اجے قصے منظوم کیتے نیں جیہناں دانہ تے پنجاب دی سرزمین نال کوئی سمبندھ اے تے نہ ای ایہہ
 تاریخ یاں حقیقی واقعات نال کوئی رشتہ رکھدے نیں۔ ایہناں وچوں اک ”سیف الملوک“ وی اے۔
 وادی کاغان وچ اک جھیل سیف الملوک دے نال توں موجود اے پر قصے وچ ایہدا کوئی حوالہ موجود
 نہیں۔ ایہہ دیوواں تے پریاں دی اک تصوراتی داستان اے۔ بہت زیادہ شاعراں ایس داستان نوں
 نہیں لکھیا۔ ایس قصے نوں لکھن والے شاعراں وچ لطف علی، احمد یار گجراتی، میاں محمد بخش، میاں حیدر
 علی، محمد صادق، امام الدین تے دائم اقبال دائم شامل نیں۔ ایس قصے نوں جیس شاعر نے شاہکار بنایا
 اوہ میاں محمد بخش نیں۔ اوہناں ایس قصے نوں ”سفر العشق“ دا نال دتا اے۔ کیوں جے ایہدے وچ
 اوہناں عشق دے پندھ وچ آون والیاں مہماں تے اوکڑاں دی کہانی بیان کیتی اے۔

پنجابی زبان وچ بے شمار قصے لکھے گئے تے لکھے جا رہے نیں پر ایہہ بیان کیتے گئے
 قصے پنجابی ادب دے شاہکار منے جاندے نیں۔ لمیرے قصے وی لکھے گئے کجھ شاعراں نے لے
 رومانی قصیاں دے کسے خاص منظر توں متاثر ہو کے رومانی کرداراں دے مکالمیاں دی صورت
 وچ نکے نکے مختصر قصے وی لکھے اوہ اپنے مقصد وچ کامیاب وی رہے۔ پنجابی زبان وچ قصہ
 کاری دی روایت عربی تے فارسی دے اثر پیٹھ پروان چڑھی۔ ایہو کارن اے پئی پنجابی قصیاں
 اُتے عربی فارسی قصیاں دا رنگ گوڑھا دکھالی دیندا اے۔ ایس بارے عبدالغفور قریشی لکھدے
 نیں:

”پنجابی وچ قصہ لفظ عربی فارسی دے اثر پیٹھ آیا اے تے کہانی دے
 معانی وچ استعمال ہندا آیا اے، عربی فارسی دا اثر پنجابی قصے اُتے پینا
 قدرتی گل سی۔ کیوں جے مسلماناں دی آمد نال ایہناں قصے کہانیاں دا
 آؤنا وی ضروری سی تے ایہتوں دیاں زباناں دے وٹاویں روپ وچ
 پیش ہونا قدرتی سی۔“ (49)

بنیادی طور تے پنجابی قصیاں نوں دو قسماں وچ ونڈیا جاسکدا اے۔ پہلی قسم دے
 قصیاں وچ اوہ قصے شامل نیں جیہڑے پنجاب دی دھرتی نال تعلق رکھدے نیں ایہہ خالص پنجابی

تے طبع زاد قصے نیں۔ دو جی قسم وچ اوہ قصے نیں جیہڑے ہندی، عربی، فارسی تے سندھی زبان دے قصے نیں اوہناں نوں پنجابی زبان وچ ترجمایا گیا اے۔ بذل حق محمود ایہناں قصیاں بارے لکھدے نیں:

”عربی ترجموں میں یوسف و زلیخا کے قصے ہیں۔ فارسی ترجموں میں شریں فرہاد، لیلیٰ مجنوں (جو دراصل ایک عربی افسانہ ہے) داستان امیر حمزہ، سیف الملوک، نیرنگ عشق وغیرہ شامل ہیں۔ ہندی یا دوسری ہندوستانی زبانوں کے ترجموں میں سے چند ربدن، پورن بھگت اور سسی پنوں ہیں۔ خالص پنجابی قصے ہیر رانجھا، سوہنی مہینوال، مرزا صاحبان،

روڈا اجلائی، قصہ راج بی بی وغیرہ ہیں۔“ (50)

پنجابی ادب وچ قصہ گوئی اک مکمل، نویکی تے مستقل صنف اے۔ پنجابی ادب وچ وی دو جے ادباں وانگوں قصیاں دا پیش بہا خزانہ موجود اے۔ ایہناں قصیاں اُتے فارسی مثنوی دا رنگ گوڑھا اے۔ پر ایہدے باوجود قصے اُکا ای مثنوی نہیں۔ اوہناں دی بحر وکھ اے تے انداز وی وکھرا اے۔ ایہناں قصیاں دی رنگین بیانی تے فن دی جدت نے قصیاں دے معنیاں تے افادیت وچ وادھا کیتا اے۔ ایہہ قصے قصہ گوئی تے قصہ نویسی دے لحاظ نال قیمتی سرمایہ نیں۔ پنجاب دے بیشتر قصیاں وچ سانجھ پائی جاندی اے۔ معاشرت تے تہذیب دی عکاسی کرن توں اڈ ایہناں قصیاں وچ اسلامی ماحول دا رنگ گوڑھا دکھالی دیندا اے تصوف دا پہلو وی اُگھرواں اے پنجابی شاعراں نے قصیاں دا مڈھ سبھ توں پہلاں اللہ دے پاک ناں تے رسول کریم ﷺ دے مبارک ناں توں بنھیا اے۔ اوہدے بعد قصے دی واری آؤندی اے جیہڑا دکھو دکھ عنواناں پٹھ لکھیا جاندا اے۔ ایس بارے حمید اللہ ہاشمی لکھدے نیں:

”جہاں یہ داستانیں ہماری معاشرت و تہذیب کی عکاسی کرتی ہیں وہاں ان میں اسلامی ماحول بھی رچا بسا ملتا ہے۔ ان داستانوں کا آغاز عموماً اللہ تعالیٰ کے پاک نام اور اس کے رسول نبی کریم ﷺ کے اسم مبارک سے ہوتا ہے۔“ (51)

پنجابی قصہ کاراں وچوں ہر شاعر دا اپنا معیار تے بیان ڈھنگ اے۔ ہر اک نے اپنے قصے نوں فنی پکیائی نال پیش کیتا اے۔ قصے وچ حسن نوں نکھارن تے اُجاگر کرن لئی کسے نے فارسی رنگ تے کسے نے پنجابی رنگ اپنایا اے۔ پنجابی قصے لکھن والے شاعر لوک شاعر نیں۔ اوہناں دے قصے مجلساں وچ وی سنائے جاندے سن۔ ایس لئی اوہناں دی زبان عام اے۔ عام

طور تے قصیاں دی زبان ماجھی ٹکسالی اے۔ جد کہ کدھرے کدھرے ہندی تے پوٹھوہاری انگ وی ملدا اے۔ عربی، فارسی لفظاں دی بھرمار وی قصیاں وچ ڈھیر ملدی اے۔ ایہدا کارن ایہہ وے پئی قصہ کاری مغلاں دی حکومت وچ شروع ہوئی۔ قصہ کاراں نے اپنے قصیاں راہیں مذہب تے اخلاق دی تبلیغ تے معاشرے دی اصلاح دے فرائض سچے ڈھنگ نال انجام دتے۔ اوہناں دا مقصد شرعی نندیاتے خیر دی سر بلندی سی۔ ہر قصے وچ اوس دور دے سیاسی انتشار تے معاشرتی الجھناں تے اوکڑاں دا ذکر ملدا اے۔ نسلی تے طبقاتی برتری، فرسودہ ذہنیت، غلط سماجی قدراں اُتے کڑی تنقید دیاں مثالیں وی لہدییاں نیں۔ ایہناں وچ وکھو وکھ علاقیاں دی حیاتی دی ترجمانی توں اڈ فطری ماحول دی منظر نگاری تے عوامی جذبیاں دی تصویر وی اگھڑویں وکھالی دیندی اے۔ ایہہ آکھیا جاوے تے غلط نہیں ہووے گا پئی ایہہ قصے قدیم پنجاب دے تاریخی، تمدنی، تہذیبی تے معاشرتی قدراں دے بھرویں عکاس نیں۔ ایہناں نوں ادب دے بہترین تے اعلیٰ نمونے قرار دتا جاسکدا اے۔

حوالے

- * اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
- 1- ڈاکٹر حفیظ احمد، قصہ تے پنجابی قصہ (گوجرانوالہ: فروغ ادب اکیڈمی، 2005ء)، 12۔
- 2- حافظ عبدالحمید سرشار، اولیٰ جھلاں (لاہور: عزیز پبلشرز، 1992ء)، 23۔
- 3- جمیل احمد پال، ”پنجابی کہانی: ایک جائزہ“، سانجھ سرت، مرتبہ-سعید بھٹا (لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء)، 187۔
- 4- ڈاکٹر حفیظ احمد، 13۔
- 5- سردار محمد خان، پنجابی آروو کشتنری (جلد دوم) (لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، س ن)۔
- 6- اقبال صلاح الدین، وڈی پنجابی لغت (تہی جلد) (لاہور: عزیز پبلشرز، 2002ء)، 1985۔
- 7- جمیل احمد پال، پنجابی کلاسیکی لغت (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1995ء)، 299۔
- 8- رفیع الدین ہاشمی، اصنافِ ادب (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2008ء)، 109۔
- 9-Urdu English Dictionary, (revised edition) (Lahore: Ferozsons Y.N),546.
- 10- سعید احمد فاروقی، مرتبہ- اسپیرانتو آروو لغت (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1986ء)، 113۔
- 11- ڈاکٹر سلیم اختر، داستان اور ناول (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء)، 27۔
- 12- شفیق عقیل، پاکستان کی لوک داستانیں (لاہور: مقتدرہ قومی زبان، 2008ء)، 9۔
- 13- گیان چند، آروو کی نثری داستانیں (دہلی: قومی کونسل برائے فروغ آروو زبان، 2002ء)، 28۔
- 14- ڈاکٹر احمد حسین قریشی، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ (لاہور: عزیز بک ڈپو، 2002ء)، 354۔
- 15- ابوالاعجاز حفیظ صدیقی، اصنافِ ادب (لاہور: سنگ پبلشرز، 2012ء)، 247۔
- 16- مشتاق صوفی، عاشقِ آخری کہ نویں؟ (لاہور: سچل سٹوڈیوز، 2010ء)، 113۔
- 17- حافظ عبدالحمید سرشار، ص 24۔
- 18- ڈاکٹر شہناز انجم، اولیٰ نثر کا ارتقاء (نیو دہلی: مکتبہ جامع لمیٹڈ، 1985ء)، 104۔
- 19- ڈاکٹر طیبہ خاتون، آروو نثر کی داستان (آزاد کشمیر: ارسلان بکس، 2003ء)، 87۔
- 20- حافظ عبدالحمید سرشار، 25۔
- 21- ڈاکٹر حفیظ احمد، 26۔
- 22- ڈاکٹر طیبہ خاتون، 31۔
- 23- گیان چند، 31۔
- 24- ظفر مقبول، انہویں صدی عیسوی دی پنجابی قصہ کاری (تنقید تے تجزیہ)، (مقالہ پی ایچ ڈی)، (لاہور: اورینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی، 2007ء)، 41۔
- 25- ڈاکٹر سلیم اختر، 34۔
- 26- سید وقار عظیم، داستان سے افسانے تک (لاہور: الوقار پبلی کیشنز، 2014ء)، 36۔

- 27- ڈاکٹر طیبہ خاتون، 35۔
 28- سید وقار عظیم، 37۔
 29- ڈاکٹر شہناز انجم، 107۔
 30- ڈاکٹر حفیظ احمد، 29۔
 31- ظفر مقبول، 45۔
 32- ڈاکٹر محمد ریاض، فارسی ادب کی مختصر ترین تاریخ (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2011ء)، 62۔
 33- ارشد رازی، کلمیہ و منہ (لاہور: نگارشات پبلشرز، 2014ء)، 5۔
 34- ابوالعجاز حفیظ صدیقی، 114۔
 35- ڈاکٹر شگفتہ زکریا، آرو و نثر کا ارتقاء (لاہور: سنگت پبلشرز، 2004ء)، 14۔
 36- ڈاکٹر جمیل جالبی، تاریخ ادب آرو (لاہور: مجلس ترقی ادب آرو، 2012ء)، 1295۔
 37- سید وقار عظیم، 35۔
 38- ڈاکٹر طیبہ خاتون، 89۔
 39- محمد اکرام، مرتبہ ثقافت پاکستان (کراچی: ادارہ مطبوعات پاکستان، 1967ء)، 259۔
 40- ڈاکٹر حفیظ احمد، 61۔
 41- ڈاکٹر سید اختر جعفری، بیروے (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1987ء)، 54۔
 42- ڈاکٹر انعام الحق جاوید، مرتبہ پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ (لاہور: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء)، 344۔
 43- ڈاکٹر شہباز ملک، وچار (لاہور: تاج بک ڈپو، 1992ء)، 206۔
 44- حمید اللہ شاہ ہاشمی، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ (لاہور: تاج بک ڈپو، 1992ء)، 141۔
 45- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب کی کہانی (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1972ء)، 246۔
 46- ڈاکٹر انعام الحق جاوید، 353۔
 47- حمید اللہ شاہ ہاشمی، 196۔
 48- ڈاکٹر سید اختر جعفری، 23۔
 49- عبدالغفور قریشی، 153۔
 50- بذل حق محمود، پنجابی علم و ادب میں مسلمانوں کا حصہ (لاہور: سنگ میل پبلشرز، 2004ء)، 28، 27۔
 51- حمید اللہ شاہ ہاشمی، 104۔

افسانے وچ ماں بولی دی اُچھنا

"ABSTRACT"

"It has been more than one and a half hundred years since Punjab snatched its mother tongue. If we look at the reign of Maharaja Ranjit Singh, nine thousand years have passed since the enthronement of Jayapal. Iranians, Afghans, Turks and many invaders set foot here and oppressed the people here and became hostile to the mother tongue. But Punjab was dumbfounded because of their educational policy. The East India Company invaded Punjab by bringing its agents into the UPCP and made English at the highest level and Urdu the official language at the primary level. While Punjabi poets have described the injustice done to them in their poetry, storytellers have also expressed their pain through their stories. He said that the pain of Punjab's identity should be conveyed to the people and the government for the betterment of the coming generations, for the betterment of the way of life and for the preservation of the language-bound history. In this article, the writer talks about the storytellers who have written stories about the importance of the Punjabi language."

پنجاب توں اپنی بولی کھسی نوں ڈیڑھ سو ورھے توں چوکھا چر ہو یا اے۔ جے مہاراجا رنجیت سنگھ دے ویلے توں نظر ماریے تاں جے پال دے تخت نوں ہار ہوئی نوں ہزار ورھے لگھ گئے نیں۔ افغانیاں، ایرانیوں، ترکاں تے سیداں تاکیں کئی حملہ آوراں نے اتھے اپنے پیر جمائے تے ایہوں دی لوکائی نال ظلم، دھرتی تے بولی نال ویر کمائے۔ پر ایہناں ساریاں توں ودھ ظلم

انگریزاں نے کیتا جیہناں دی تعلیمی پالیسی راہیں پنجاب گوہنگا ہو گیا۔ ایسٹ انڈیا کمپنی نے یوپی۔ سی پی وچوں اپنے کُرنڈے لیا کے پنجاب تے حملہ کیتا تاں اُتلے درجے تے انگریزی تے پرائمری پدھرتے اُردو نوں سرکاری زبان بنا چھڈیا۔

کالونی گیری دے ایس زمانے وچ انگریزاں دے ورودھ کئی سیاسی پارٹیاں نے آواز کھچی تاں جو ملک آزاد ہووے۔ ایس توں مگروں آریہ سماج بنی جیس وچ ہندو، مسلمان تے سکھ سارے اکٹھے سن۔ پچھوں ہندواں شدھی دی تحریک چلا کے ہندوستان خالص ہندواں دا ملک آکھیا تاں سکھاں نے اپنی پارٹی سنگھ سبھالہر بنا کے وکھری سیہان دا اعلان کر چھڈیا۔ مسلمان لئی عرصے تیکر آریہ سماج نال جڑے رہے پر اخیر انجمن حمایت اسلام دی شکل وچ وکھرا ہونا پیا۔

ایہو کارن اے کہ جدوں ہندوستان وچ پریس لگا تاں اپنا اپنا پنجاب دے پنجابی مذہبی ونڈ پٹھاں ہندوواں نے ہندی لکھنی شروع کر دتی، سکھاں مذہب تے دھرتی نال جڑت پاروں گوڑکھی پنجابی نوں اختیار کیتا تے مسلماناں آکھیا کہ ساڈی زبان اُردو اے۔ جیس وجہ توں پنجابی ونڈے گئے۔ اُتوں پاکستان بنن نال پنجابی بولی سکھاں دی بولی اکھوان لگ پئی جیس توں مسلمان پنجابی اپنی بولی توں دور ہوندے گئے۔ نالے سرکار دا کاروبار چلان آلے وی سارے انگریزاں نال آئے اُردو بولن والے ہی سن جیہناں اپنی بقا لئی اُردو نوں چُنیا تے پنجابی دی مخالفت کیتی۔

ایس اوکھے ویلے کئی پنجابی پیاریاں پنجابی نوں بچاون لئی اپنے تیکر کوششاں کیتیاں، ادارے بنائے، کالج وچ زبان پڑھان دی کوشش کیتی، نظماں، کہانیاں راہیں بولی نوں سہارا دتا پر سرکار تے کوئی اثر نہ اوس ویلے ہو یا تے نہ آج توڑی ہے۔

مادری زبان وچ بالوں دی پڑھائی لئی ہزاراں کوششاں ہونیاں بنگلہ دیش وچ ہوئے ہنگامے پاروں اقوام متحدہ دے اداریاں وی اپنیاں رپورٹاں راہیں وضاحت کیتی کہ مادری زبان وچ پڑھائی بالوں لئی سوکھی تے زیادہ فائدہ مند اے پر پنجاب حکومت نے ایس دا کوئی اثر نہ لیا۔

”مشہور ماہر لسانیات محترم عین الحق فرید کوٹی مادری زبان کی

اہمیت کے بارے میں یوں ارشاد فرماتے ہیں۔ جب ہم اپنی زبان کو

چھوڑ کر کسی دوسری زبان میں بات کرتے ہیں تو اس میں الفاظ کو تلاش

کرنے کے لیے ذہن پر زور ڈالنا پڑتا ہے اور انسان خواہ مخواہ کی

مصیبت میں گرفتار ہو جاتا ہے جبکہ اپنی مادری زبان میں الفاظ بلا تکلف

اور روانی کے ساتھ استعمال کر سکتا ہے۔“ (1)

پنجابی شاعراں جتھے شاعری راہیں اپنے نال ہوئے ایس دھرونوں بیانیا اوتھے کہانی کاراں دے قلم وی وین کرنوں رہ نہ سکے۔ لکھاریاں نے اپنیاں کہانیاں راہیں اپنے ہڈاں دا سیک، مڈی پنجاب دی سیہان دا درد، آون والی نسل دی بہتری، رہتل دا بچا، وسیب دے نقشے تے بولی نال بجھی تاریخ نوں بچاون لئی اپنی آواز عوام تے سرکار تیکر اپڑائی۔ اسیں تھلے اوہناں کہانی کاراں دیاں پنجابی بولی دی اُچھنا تے لکھیاں کہانیاں بارے گل کرنے ہاں۔

پروفیسر ڈاکٹر جمیل احمد پال اک سچے تے سچے پنجابی لکھاری نیں۔ بال پنے توں ای پنجابی زبان دی خدمت نوں لگے نیں کیونکہ اوہناں دے آکھن موجب:

”پنجابی ساڈے لئی اے ضروری اے جیویں ہوا، پانی، روشنی تے

خوراک.....“ (2)

اوہناں نوں پاکستان پنجابی ادبی بورڈ وچ محمد آصف خاں ہوراں دے زیر سایہ کم کرن دا موقع ملیا جیس توں اوہناں دی ذات وچ نکھار تے پنجابی نال محبت ہور وی ودھ گئی۔ اے کل ریٹائرمنٹ دی حیاتی گزار رہے نیں۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچوں اکلاپے دا جنگل، امتحان وچ چوکھے نمبر، پنجابی کلاسیکی لغت، پنجابی کویں لکھیے؟، ڈیلٹی دا رتھ بان، عذاب دن عذاب راتاں، منی پلانٹ تے گلوب کہانی شامل نیں۔ پنجابی مہینہ وار رسالہ ”سویر انٹرنیشنل“ دے مدیر نیں تے اک پنجابی اخبار ”لوکائی“ دے نال توں لہوروں چھاپ رہے نیں۔

اوہناں دیاں لکھتاں وچوں کہانیاں دی کتاب ”منی پلانٹ“ اے جیہڑی ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت ولوں 2000ء وچ چھپی۔ ایس کتاب دی مکھ پنے دی کہانی ”منی پلانٹ“ پنجابی بولی تے وسیب نال جڑت دی اک چنگی کہانی اے۔ ایس کہانی دے مڈھلے کردار اوہ آپ ہی اُستاد دے روپ وچ وکھالی دیندے نیں جیہناں نوں منی پلانٹ نال بہت پیار اے پر اوہ منی پلانٹ نوں بوتل وچ چوکھا نہیں رکھدے جیس ویلے وی پودا جڑھاں کڈھدا تے اوہ اوس نوں زمین وچ لا دیندے نیں۔

”مینوں اک ہور ضبط وی اے۔ میں منی پلانٹ نوں بوتل وچ

لاندا تے آں پر جدوں اوہ جڑاں کڈھن لگدا اے تاں اوہنوں زمین

وچ لا دیندا آں۔“ (3)

ایس کہانی وچ ایہہ اک علامتی گل اے لکھاری نوں شیواں تے بندیاں دا اوہناں دی اصل نال جوڑن ای چنگا لگدا اے۔ اصل نالوں ٹٹ کے بندہ اُتوں اُتوں تاں خوش لگ رہیا ہوندا کیوں جے سماج دی لوڑ تے مارکیٹ دا لوبھ اوس نوں ہچ پآ رہیا ہوندا پر من دی خوشی تے

دھرتی نال پیراں دا جڑن ہی ہوندا اے۔ دھرتی، وسیب تے بولی توں ٹٹیا بندہ ہوا وچ لکھیا ہوندا اے۔ اوس کول دنیا دی کُوڑی خوشی تاں ہو سکدی پر من دی خوشی تے اصل طاقت جڑھاں دا دھرتی نال جڑن ای ہوندا اے۔ دھرتی نال جڑن دا وقتی نقصان لکھاری نے مارکیٹ دا سودا نہ ہون پاروں غربت وکھائی کیوں جے مارکیٹ کوڑ تے چل رہی ایس سماج دی تے سچ دا سودا کون خریدے۔ پر چھیکڑ تے اصل جت سچ دی ای ہوندی اے جیہدا نسلوں نوں فائدہ ہوندا۔

کہانی دے اخیر تے اک شاگرد جیہیں دے گھر اُردو بولی جاندی تے اوہ آپ انگلش سکول دا پڑھیا ہوندا۔ پنجابی مضمون نمبریں لئی رکھدا پر لکھاری نال گل کرن مگروں اور پنجابی بولن لگ جاندا تے ایس طرح لکھاری نے اک انسان دی شکل دا منی پلانٹ جیہڑا کہ جڑھاں کڈھ رہیا ہوندا اے اوس نوں دھرتی نال جوڑ کے اپنا فرض پورا کیتا تے اپنے دل دی خوشی مان دیاں گھر آکے منی پلانٹ نوں زمین وچ لایا۔

”خورے مینوں اوس سے منی پلانٹ دا خیال کیوں آگیا۔ بے جڑ منی پلانٹ، پانی والی بوتل وچ لگا، جیہنوں پٹنا چاہو تاں ذرا وی مزاحمت نہ کرے۔ بے شک بوتل چوں کھچ کے پرانہ وگاہ مارو۔ جے ایہدیاں جڑاں زمین وچ ہوں تاں مزاحمت کرے وی۔ ویکھن توں چنگا پر اصلے توں خالی۔ بیوی اکثر کہندی ہوندی اے ”تہانوں زمین وچ منی پلانٹ لان دا کیہ ضبط اے۔ چنگا بھلا بوتل وچ لگا سوہنا لگدا اے پر ذرا وی جڑاں کڈھدا اے تاں تسیں اوہنوں پانی وچوں کڈھ کے زمین وچ لا دیندے او۔“ ہن آکھے گی تاں اوہنوں دساں گا کہ بھاریں کنا سوہنا پیا لگے، منی پلانٹ دے بوٹے دا اصل کم مٹی وچ جڑاں پھڑ کے ودھنا پھلنا ای اے نالے سہین دا بوتل نال کیہ تعلق، بوٹا سدا سوہنا ہوندا اے۔“ (4)

جمیل احمد پال ہوراں دی اگلی کہانی ”میرا سابقا متر“ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ دے حالات تے سرکار دے بورڈ نال ورتارے تے سوہنی لکھت اے۔ ایہہ کہانی اوہناں دی کتاب ”منی پلانٹ“ وچ چھپی اے۔ کہانی دا کردار خالد منیر پہلے تاں جذباتی رشتے پاروں پنجابی دا کم کرن لکھاری نال بورڈ وچ ہوندا اے تے فیر پو دے مرن پاروں روزی نگر دے وسیلے لئی اخباراں وچ نوکری شروع کردا اے۔ ہولی ہولی ترقی ہوندىاں ملک دا وڈا کالم نگار بن جاندا اے جیہڑا وزیر اعظم تیکر دے انٹرویو کردا اپنا ناں تے روپیہ کمان لگ جاندا اے۔

لکھاری اوس کول اپنے دوستی دے رشتے دے اعتماد پاروں پنجابی زبان دی ترقی لئی کوشش کرن نوں کہندا اے جیہیں توں اوس دی منافقت تے لوبھ پُنا کھل کے ساہنے آجاندا اے۔ ایس کہانی وچ بندے دا لوبھ کارن مشن توں ہٹنا تاں کہانی دا اصل موضوع اے پر نال نال پنجابی لکھاریاں، اداریاں تے دفتری رولیاں وچ رُلدے پنجابی پیاریاں دے حالات وی اُگھڑ کے ساہنے آن کھلوندے نیں۔

”پنجابی اکادمی دا دفتر سرکاری امداد دے سِر اُتے چلدا سی تے سرکار نے ساڈی گرانٹ گھٹا کے ادھی کر دتی سی۔ ایہدے نال بڑے مسئلے پیدا ہوئے۔ دفتر وچ میرے سمیت چار بندے سن جیہناں وچوں تن ویاسے تے گھر بار والے سن۔ اوہناں دیاں تنخواہواں، دفتر دا کرایہ، پریس دا خرچا، کاغذ دی مہنگائی تے ہور ہر تھاں بھگیاڈ واگلوں مونہہ کھول کے خرچے کھلوتے سن۔“ (5)

پنجابی نال ہون والے ایس دھرو دی دس شفقت تنویر مرزا نے وی اپنے مضمون ”نئی تعلیمی پالیسی پنجاب اور پنجابی“ وچ ایہناں اکھراں راہیں پائی اے:

”صوبائی حکومت کی طرف سے علاقائی زبانوں کی ترقی کے لیے سالانہ گرانٹ دی جاتی ہے۔ سندھی کے لیے ایک لاکھ، پشتو کے لیے ایک لاکھ اور پنجابی کے لیے صرف پچیس ہزار روپے اور وہ بھی گذشتہ کئی سالوں سے نہیں دی گئی۔ اس پر مستزاد یہ کہ اسی روپے سے پنجابی کم اور فارسی اور اُردو کام زیادہ ہوتا رہا ہے..... یہ ”کالے صاحب“ کی ان ساڑھے تین کروڑ افراد کے بارے میں رویہ کی چند مثالیں ہیں جن کی زبان پنجابی ہے۔“ (6)

سرکاری دفتراں وچ بے آسرا بولی دیاں چٹھیاں رُلدیاں رہندیاں سن تے آج وی اوہ ای حالات نیں۔ ایسے بولی تے دھرتی لوکاں نوں سیہان، روٹی ٹکر، عزت تے مان دتا تے ساڈے سماج وچ اوسے بولی تے دھرتی توں اسیں جان چھڈا کے وڈا ہوون دا کوڑا جتن کر رہے آں۔ کہانی ”میرا سابقا متر“ وچ پنجابی اکادمی دی گرانٹ واسطے درخواست اعلیٰ افسراں کولوں دستخط تاں ہو جاندی اے پر دفتراں دے کلرکاں تے افسراں دیاں میزاں اُتے ای گواچ جاندی اے۔ لکھدے نیں:

”پورا اک سال گزر گیا۔ میں ایس دوران اوہنوں کئی وار فون

کیتے۔ کدی کدائیں فون اُتے اوہ گھر وی مل ای جاندا۔ اوہدی
مصروفیت پاروں شروع وچ تاں اوہ درخواست اُتے کوئی کاروائی کروا
ای نہ سکيا۔ فیر جدوں ساڈی درخواست وزیراعظم کولوں سائن ہو کے
تھلے آئی تاں دفتری کاروائیاں وچ پھس گئی۔ اسیں دفتراں وچ چکر لا
لا کے پھاوے ہو گئے پر ساڈی گرانٹ ادھی ای رہی۔ تنگ آکے
اساں دفتر چکر مارنا چھڈ دتا۔“ (7)

جمیل پال ہوراں کجھ دوجیاں زباناں دیاں کہانیاں نوں ترجما کے پنجابی وچ چھایا۔
اوہناں دی اک کتاب ”گلوب کہانی“ وچ ترجمے موجود نیں۔ گلوب کہانی وچوں ”آخری کلاس“
فرانسیسی لکھاری الفن داؤدے دی کہانی اے۔ اسیں کہانی دا بیک گراؤنڈ فرانس تے جرمنیاں نال
وی ملدا اے۔ اسیں کہانی دا کردار اک بال سکول جاوون توں ڈردا اے کیوں جے اوں نوں فعل
جاری نہیں آوندا تے موسیو ہیمل استاد دی سزا سہنے ہوندی اے پر سکول جا کے دیکھدا اے کہ
نقشہ ای بدلایا ہویا اے۔ کلاس وچ کجھ بزرگ وی بیٹھے نیں جیہڑے بڑے دکھ وچ ہوندے
نیں۔ گل کھلدی اے تاں پتہ لگدا اے جے آج اوہناں زبان دی ایہہ آخری کلاس پڑھانی
اے۔ کل توں فوجاں سکول وچ ہون گیاں تے اپنی زبان پڑھنا جرم ہووے گا۔ سکول ماسٹر تے
کلاس وچ اک سوگ اے۔

کہانی دا تاثر بڑا من کچھواں تے جذباتی اے پر اصل گل بہت ہولی ہولی بندے دے
اندر اثر کردی اے کہ بولی ہی آزاد ہون دا ناں اے جیہڑے لوگ اپنی بولی نہیں بول سکدے
اصل غلام تے اوہ نیں۔ کلاس وچ اک پچھتاوا، دکھ تے غصہ چھایا ہویا اے۔ استاد دے تھلویں
نقرے وچ کہانی دا مقصد اے:

”برخوردار فرانتر! میں تینوں نہیں جھڑکاں گا۔ اصول دے مطابق
تینوں کافی سزا ملنی چاہیدی سی۔ روز اسیں لوک اپنے آپ نوں
آکھدے آں..... خیر اے! اے کافی ویلا اے، اسیں کل یاد کر لواں
گے اتے انج ویلا ہتھوں نکل جاندا اے۔ آہ! ساڈے لوکاں لئی بڑی
بد قسمتی دی گل اے پی اسیں پڑھائی بھلک تے ٹالڈے رہے آں ہن
لوک سانوں ایہہ آکھن کرن گے کیہ تسیں وی اپنے آپ نوں فرانسیسی
سمجھدے او؟ تے فرانسیسی ہو کے وی اپنی بولی نہ لکھ سکدے او تے نہ
پڑھ سکدے او! اسیں سارے کم وچ فرانتر توں کلا ای قصور وار نہیں۔

اسیں سارے برابر دے تصور وار آں۔“ (8)

کہانی دا اخیر بڑا دکھانت دا اے۔ مٹی تے بولی دی محبت پڑھن ہارنوں اندرون ٹنہدی اے۔ لکھیا اے:

”اچن چیت چرچ دے گھنٹے نے بارھاں وجائے۔ اوس ویلے
سکول دی گھنٹی وجی تے نال ہی ڈرل توں واپس آوندے پروشین
فوجاں دے بگل دی اواز باریاں راہیں اندر آئی۔
موسیو ہیل گُرسی توں اُٹھے، اوہ موت وانگ پیلے پے چکے سن۔
اوہ مینوں پہلاں کدی وی ایسے لے نہیں سن جا پے۔
”میرے مترو! اوہناں آکھیا ”میرے مترو! میں، میں.....“ فیر اوہ
بلیک بورڈ ول گئے، چاک دا ٹوٹا لیا۔
اپنی ساری قوت اکٹھی کر کے چنا وڈا لکھ سکدے سن، اوہناں
لکھیا ”فرانس جیوندا رہوے۔“
گُجھ دیر اوہ کندھ ول مونہہ کر کے تے بغیر گُجھ آکھیاں کھلوتے
رہے۔ فیر اوہناں ساڈے ول ہتھ ہلایا۔
”بس ٹھیک اے، جاؤ“ (9)

پنجابی کہانی کار نصیر احمد چیمہ ہوراں دی کتاب ”سوئمیر“ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ نے
2010ء وچ چھاپی۔ نصیر احمد چیمہ ہوریں سوہنے کہانی کار نیں۔ اوہناں دی کہانی ”بولی دا کھرا“
وچ پنجابی زبان، وسیب، رہن سہن، اخلاقی قدراں تے پیار محبت دی اُچھناں نوں ڈاڈھے چنگے
طریقے نال بیان کیتا اے۔

لندن وچ اک دو ورھیاں دی بالڑی پولیس نوں لہدی اے۔ جیس نوں کوئی اتھے
چھڈ جاندا اے۔ کپڑیاں وچوں چٹ لہدی اے جیس اُتے دسیا ہوندا اے کہ ایہہ کڑی اوس نے
اغواء کیتی سی کیوں جے اوس کول اولاد نہیں سی۔ ہن اوس نوں رب نے اک پتر دتا اے تے اوہ
ایہہ کڑی واپس چھڈ رہیا اے تاں جو مایاں تیکر اپڑ سکے۔
پولیس مایاں نوں تاں لہہ لیندی اے پر چور نوں لہمن دے جتن کیتے جاندا اے۔
بالڑی کجھ بول بولدی سی جیس نوں لہمن دے جتن کیتے گئے کہ ایہہ کیہڑی زبان دے نیں۔ اخیر
ماں نوں لفظ سمجھ آجاندا اے نیں کہ ایہہ پنجابی بولی اے پر دھی نال اغواء کاراں دی محبت تے چنگا
سلوک اوس نوں معاف کرن تے مجبور کر دیندا اے۔

”پلس نوں تفتیش مگروں جدوں، کجھ نہ لبھیا، جیہے انداز نال ہتھ
لکایاں اوس سہر سٹور چوں باہر نکل آئے تاں ایما اک لمبی جیہی سوچ
مگروں اوہناں نوں آکھن لگی، ”مینوں اپنے دفتر نال لے چلو۔ میں
ایس کیس دی مدعی آل پر میں ہُن درخواست دینی اے کہ ایہہ مقدمہ
خارج کر دتا جاوے۔“

”کیوں؟ کیہ ہُن تیری بالڑی چک لے جان والے دا گناہ مک
گیا اے؟“

”نہیں! پر میں اوہنوں معاف کر دینا چاہنی آں“

”کیہڑی گل تے!“

”اک تے ایس لئی کہ اوہنے میری دھی نوں سگوائیں اپنی اولاد جیہا
رکھیا، تساں ویکھیا اے اوہ کتنی خود سرتے لاڈلی اے، اپنیاں موجاں
وچ رہین والی تے..... صحت مند تے موٹی تازی وی اوہ کتنی اے
میرے کولوں تے ہک تے چک وی نہیں ہوندى..... دوجا پہلے دن
اوہدے لک نالوں مینوں اک زنجیری ملی سی سونے دی، بنھن والے نے
ایہداں کر کے بنی ہوئی سی کہ تساں نوں وی اوہدا پتہ نہیں چلایا،
آہندے نیں کہ مشرقی لوک سونا دھیاں نوں داج وچ ای دیندے نیں
تے جے اوہنے مگیں نوں دھی بنا لیا اے تے مڑ میں کون؟ تے تسی

کون؟“ (10)

ایس کہانی دی وڈیائی بولی دی طاقت تے بولی نال جڑیاں قدریں نیں۔ زبان صرف
اک گل دو جے تیکر اپڑان دا وسیلہ ای نہیں ہوندى سگوائیں اوس نال کسے خطے دیاں اخلاقی قدریں،
تاریخ، رسم و رواج تے دھرتی دی خیر دا جکڑ ہوندا اے جیہدا بندے نوں اندروں نگڑا کردا
اے۔

پنجابی دے اک ہور سچے کہانی کار آغا علی مدثر ماں بولی نال پیار کرن والے جی نیں۔
اوہناں دیاں کہانیاں دیاں دو کتاباں چھپ چکیاں نیں۔ روٹی ٹکڑ دے کارن ملکوں باہر رہندے
نیں پر اپنی ماں بولی تے وسیب نوں بھلے نہیں۔ پردیس رہ کے وی دھیان دیس ول ای اے
تے بولی دی خدمت نوں لگے نیں۔ اوہناں دی اک کہانی ”کانواں دے اتھرو“ سوہنی کہانی
اے۔ علامتی روپ وچ لکھی ایس کہانی وچ جنگل دے دوکاں بھکھے مرن توں شہر دا رخ کردے

نیں جتھے اوہ وَن وَن دے پکھواں نال ملدے تے نوں حالات دا جائزہ لیندے۔
 ایس کہانی وچ کہانی کار نے کاواں دے مونہوں انساناں دی منافقت نوں بیان کیتا
 اے۔ ہور بہت ساریاں مسئلیاں توں وکھ بولی بھلن آلیاں تے بھروسے تے چوبھوس تفتید اے۔
 ”چھوٹو، توتیاں دے نیڑے ہو کے اک ٹہن اُتے کھلو گیا تے
 فیر کجھ دیر بعد اَبے وِل پرتیا تے بولیا ”ابا! اک توتا بولدا پیا اے میاں
 مٹھو چوری کھانی اے۔ پتا نہیں اوہنوں چوری کتھے نظر آندی پئی
 اے۔ جیہڑا صلح ماردا پیا اے۔ مینوں تے آپ بھگھن بھانا دکھالی دیندا
 اے دوجا کہندا پیا اے بہت خوش ہوں۔ پتا نہیں کیہڑی شے توں خوش
 اے۔ تیجا کہندا پیا اے ویلکم ویلکم..... ایہہ کیہ بولدے پئے نیں؟
 توتے تے ٹیں ٹیں ای کر دے نیں۔“ (11)

چھوٹو کاں جیہیں ویلے توتیاں نوں وکھو وکھ بولی بولدیاں دیکھدا تے حیران ہوندا اے
 نالے اوہ سارے توتے گوڑ تے اک دو بے نوں ولاندے نظر آوندے۔ ایس گل وچ کہانی کار
 نے دوجیاں بولیاں نوں بولن والیاں دے دوالے گوڑ دا خول دکھایا اے۔ جیہیں دی وضاحت اگے
 اک شہری کاں دے جواب وچ وی اے شہری کاں آکھدا اے:

”ڈھڈل کاں! ایہہ توتے اپنی ماں بولی بھل گئے نیں۔ ایہناں
 نوں کجھ سُر ت نہیں رہی۔ پتا نہیں کتھے وسدے پئے نیں۔ بس ہُن کوئی
 دی وچ تے کوئی امریکا وچ اے شدائیاں وانگر بولی جا رہے نیں۔“
 چھوٹو بولیا ”ابا جے میں گلڈ وانگ بانگ دیواں تے تینوں کیہو
 جیہا لگے گا؟“

”چپ کر اوئے۔ ایہ محول دا ویلا نہیں۔ میرا تے دل کنب گیا
 اے ایہناں شدائیاں نوں ویکھ کے جیہڑے اپنے پُرکھاں دی زبان ای
 بھلی بیٹھے نیں، ڈھڈل کاں نے شہری کاں نوں آکھیا ”ایہناں شدائیاں
 دا کجھ دوا دارو ہو سکدا اے؟“ (12)

چھوٹو کاں دا سوال تے پیو کاں دا جواب بڑا سوادی اے کہ جے کاں بانگاں دیوے
 تے کیہو جیہا لگے ایسے طرح پیو کاں اوس نوں مذاق کر رہیا۔
 ساڈے وسیب وچ دوجیاں بولیاں بولن والے وی انجے ای اپنے آپ نال مذاق کر
 رہے نیں۔ دوجیاں بولیاں بولن والیاں دا نصیب پنجرہ ہوندا اے۔ ایہہ پنجرہ وجود دوالے ہووے

یاں سوچ دوالے۔ ساڈے وسیب وچ کمپلیکس دے مارے لوگ ترقی نوں دوجی بولی نال جوڑدے نیں۔ ایہہ ترقی تاں مٹی یاں اپنی بولی نال جڑت نال ای ممکن ہوندى اے۔ دُنیا وچ ساریاں قوماں اپنی ماں بولی راہیں ای اگے ودھیاں نیں۔ اوہ کوریا، چین، جاپان ہووے یاں انگریز آپ۔ اصل طاقت بندے دی بولی ای ہوندى اے۔ رہتل تے سیہان دی گل کہانی کار نے شہری کاں دے مونہوں اکھوائی اے:

”شہری کاں نے آکھیا ”کجھ نہیں، ہُن کجھ نہیں ہو سکدا۔ اپنی ماں بولی نوں بھلنا سوکھا کم اے، مڑ اپنی ماں بولی نوں سکھنا سوکھا کم نہیں۔ نسلاں دا کھپا پورنا سوکھا کم نہیں ہوندا۔ جیہڑے اپنی رہتل، ماں بولی نوں بھل جاندے نیں، اوہ مڑ کے نہیں پرت سکدے۔ اوہ نہ تتر رہندے نیں، نہ بٹیر۔ وچکار ای اک نوں مخلوق بن کے رہ جاندے نیں۔ ایہناں نوں فطرت ولوں سزا ملدی اے۔“

ڈھڈل کاں آکھیا ”ایس لئی تے کہندے نیں توتے سکھیاں بولیاں، سیانے اکھوائے کاں۔ سانوں سیانے ایس لئی وی آکھیا جاندا اے ساڈی بولی، ساڈی دھرتی، ساڈی سیہان اے۔ دھرتی اُتے وسدے وسنیک انسان، جنور، کچھیر و سبھ سمجھدے نیں۔ ساڈی اپنی رہتل تے سیہان اے۔ چل چھوٹو! ترکالاں پے رہیاں نیں۔ شہر چج کے ای کدھرے تھاں لبھاں گے.....“ (13)

آغا علی مدثر دی جون 2015ء وچ پنجابی مرکز لاہور ولوں چھپی ”کانواں دے اتھرو“ کتاب وچوں ای اک ہور کہانی ”اک پاگل دی بھارت“ وچ وی ماں بولی راہیں تعلیم تے گل ہوئی اے۔

”پہلا پاگل بولیا ”اوہ تے اگے ای اُن پڑھ ہوندا اے آج دنیا دے تقریباً سارے نکال وچ تعلیم اپنی ماں بولی وچ دتی جاندى اے۔ ساڈے ملک وچ ماں بولی نوں گناہ سمجھیا جاندا اے۔ یو پی، سی پی والیاں وی زبان نوں ماں بولی مناون اُتے ٹل ماری جا رہیا اے تے امیر لوکاں لئی امریکہ نظام تعلیم تے برطانوی نظام تعلیم لئی سکول کالج تے اکیڈمیاں کھلیاں ہوئیاں نیں کجھ عربی نوں ماں بولی سمجھاون وچ رُجھے ہوئے نیں۔

دو جے پاگل نے آکھیا ” ایس لئی تاں آکھیا اے اوہنوں اَن
 پڑھ ہونا چاہیدا اے۔ نالے ہُن کَلّی انگریزی نال بندا اپنے آپ نوں
 تعلیم یافتہ ثابت نہیں کر سکدا۔ انگریزاں ہتھوں تازے آزاد ہوئے
 آں۔ ساڈی فوج، پُلّس، بیوروکریسی وی ساری انگریزاں دی تیار کیتی
 ہوئی اے۔ سانوں وراثت وچ ملی اے۔ ایس لئی اوہ سارے
 انگریز نوں ای سیانی قوم سمجھدے نیں۔ جے کسے سیانی قوم دی پوچھل
 پھڑ کے ای ٹرنا اے تاں فیر دنیا وچ ہور وی بہت ساریاں سیانیاں
 قوماں ہے نیں۔ ملک وچ انگریزی، جرمن، فرنچ، چینی، جاپانی تے روسی
 زبانان ہر کسے لئی لازمی ہون گیاں تے تعلیمی پالیسی بناون لئی کسے نوں
 مغز ماری کرن دی لوڑ نہیں۔ جویں انگریزی سکولاں وچ اوہو کجھ پڑھایا
 جاندا اے، جویں امریکا تے برطانیہ وچ پڑھایا جا رہیا اے۔ انج ای
 جرمن، فرنچ، چینی، جاپانی تے روسی لئی وی اوتھوں ای کتاباں آون
 گیاں تے یاد آیا عربی.....“ (14)

ایس کہانی وچ آغا علی مدر نے ساڈے دوسرے نظامِ تعلیم تے اوس دے مگر دی
 سیاست وِل اشارہ کیتا اے۔ کالونی گیری دے عیباں وچ سب توں وڈا عیب بولی دا دھرتی
 واسیاں کولوں کھوون سی۔ دھرتی واسیاں کولوں اِکو کھکے بولی کھوہ کے اوہناں نوں اَن پڑھ، جاہل بنا
 دتاتے سو ورھے دی غلامی گل پائی۔ ایہہ سو ورھے ذہنی طور تے ارج وی نہیں سکے۔ برطانیہ توں
 تاں ملک آزاد ہو گیا پر برطانوی ذہن ارج وی ساڈے لوکاں دے کارن مصیبت بنیا ہو یا اے۔
 ایسٹ انڈیا کمپنی نال آون والے اوہناں دے غلاماں ساڈے اُتے وی اُردو بولی لاچھڈی تے
 ہن اوہ ای ساڈی حکومت بن بیٹھے نیں۔ جیہناں دی دھرتی سی، جیہناں دی بولی سی، جیہناں دا
 وسیب سی اوہ اپنی دھرتی، بولی تے وسیب وچ رہندیاں وی پردیسی ہو گئے نیں۔

ایس توں وکھ اک ہور وڈا ظلم ساڈے معاشرے وچ وکھو وکھ طبقاتی ونڈ اے۔ تے
 ایس ونڈ وچ تعلیمی نظام وی ونڈیا پیا۔ غریب دا بال اُردو پڑھدا تے امیر دا انگریزی، فرانسیسی تے
 جرمن، مذہبی بال عربی پڑھ رہیا پر جیہں دھرتی دے بال نیں اوہ بولی پڑھنا منع اے ایس ملک
 وچ۔ تے جے کوئی پڑھدا اے تے جاہل تے اَن پڑھ اکھواندا اے۔ جیویں کہ ڈاکٹر طارق
 رحمان (اُلٹھا مقصود تاقب) ”بولی زراگون گوان نہیں“ وچ لکھدے نیں:

”جیہڑا بندہ زرا اپنی ماں بولی دا جائو اے اوہنوں تاں پاکستان

وچ اُن پڑھ ای گنیا جاندا اے۔ کاسے میل دا پنیڈو بندہ۔ ایتھوں پنڈ
 واس بندے اُتے شہری تے اُن پڑھ اُتے پڑھے لکھے دے بھارو
 ہون دا تماشا مچدا اے۔“ (15)

آغا علی مدر دی اک کہانی ”کیڑی دا آٹا“ تہا ہی پنجابی ادب وچ چھپی۔ ایہہ کہانی
 وسیب تے بولی نال جڑے اک بابے دی اے۔ جیس نے ترقی لئی اگلی نسل نوں بہت کجھ دتا پر
 اک غلطی وڈی کر بیٹھا کہ اوہناں دی بولی توں دور کیتا۔ جیس دی سزا اوہ پچھلی عمرے بھگندرا
 اے۔ اکلا رہ جاندا اے پوترے پوتریاں نوں ماواں نویں سماج تے و بہار دا کرنا چاہندے نیں
 تے بابا پرانے جگ دا بندہ اے ایسے لئی اوس نال کھیڈن وی ماواں نوں منظور نہیں۔

”اک دیہاڑی بال ویڑھے وچ کھیڈ رہے سن اوہ اپنے کمرے
 وچوں وکھ وکھ کے خوش ہوندے پئے سن کہ اوہناں دا نکا پوترا
 کھیڈ دے کھیڈ دے پیر تلکن دے کارن ڈگ پیا۔ بابا جی چھیتی نال
 اوہدے کول اپڑے تے آکھن لگے۔ ”کیڑی دا آٹا ڈگ پیا اے،
 ویکھو کیڑی دا آٹا ڈگ پیا اے۔“ بال چھیتی نال اُٹھ کھلوتا تے رونا
 بھل گیا تے زمین تے چاروں بنے ویکھن لگ پیا۔ بابا جی ہسن لگ
 پئے تے اُچی اُچی آکھن لگ پئے ”اک منڈے نوں جھوٹا یا اوٹاں مگر
 لایا.....“ بال وی کیڑی دا آٹا، کیڑی دا آٹا کرن لگ پیا۔ ایسے وچ بابا
 جی دی نونہہ بھجی بھجی آگئی تے آکھن لگی، تہا نوں ہزار دفعہ منع کیتا اے
 بچیاں نال اُلٹیاں سدھیاں گلاں نہ کریا کرو، کیوں ایہناں دی زبان
 خراب کرنی ہے۔ اج کل ای پارٹی وچ ایہہ اُلٹے سدھے اکھر بولدیا
 سی ایہہ تے شکر کرو کسے سُنیا نہیں اسیں ایہنوں انسان بنانا اے کوئی
 جنور نہیں۔“ (16)

ڈاکٹر ہرشندر کور نے ایس حوالے نال گل کردیاں ہونیاں اپنی کتاب ”ماں بولی ڈاکٹری
 نظریے توں“ وچ لکھیا اے:

”کسے وی بولی تے آپ مارو حملہ اودوں ہوندا اے، جدوں ماپے
 اپنی بولی نوں نیوا بھن لگ پین تے اپنے بچیاں نال اس نوں بولنا نہ
 چاہن۔ جدوں بچے ماں بولی وچ بولنا مہنا بھن تے یاراں دوستاں نال
 ہور بولی بولن جاں زندگی وچ اگانہہ ودھن لئی دوجی بولی اپناؤن تے

دو جی بولی وچ ہی نوکری نوں ترجیح دین، تاں ایس بولی دی عمر تھوڑی

رہ جاندی ہے۔“ (17)

کہانی وچ بابے دی ایہہ سزا اوس دے اپنے کیلتے دی سی۔ ایہہ کردار اپنے آپ وچ

سوچدا اے۔

”بابا ہوراں اپنی حیاتی دا جوا کھیڈیا سی تے ایسے دُکھ نوں لہو دتا

سی۔ جیہدی چھاں پیٹھوں ہُن آپ باہر سن۔ ایہہ اوہناں دی اک

شعوری کوشش سی جیہنے اوہناں نوں بے شعورا کر دتا سی ہُن اوہناں دی

حالت دیکھی نہیں سی جاندی اوہ اپنا سبھ کجھ ہار گئے سن۔“ (18)

پر ایس کہانی دا انت بابے دے دُکھ دے نال نال اک سکھ دا سنیہا وی دیندا اے۔ جو

تیسری نسل دی خیر مٹی تے بولی نال جڑت دکھائی دیندی اے۔ بابا آپ دے دُکھ تے ہرکھ وچ دہلیز

لنگن لگیاں ڈگ پیندے نیں۔ اوہناں دا پوتر اُٹھاون لگیا جو بولد اے اوہ بابے نوں نویں نسل وچ

زندہ کر جاند اے۔ اک آس تے کہانی مکدی اے آون والی نسل توں بولی نال جڑن دی آس:

”اوہناں نوں انج ڈگے ہوئے اوہناں دے سبھ توں نکلے پوترے

نے دیکھ لیا سی، اوہ نسدا ہو یا آیا تے آکھن لگا ”دادی جی! چھیتی اُٹھو

نہیں تے کیڑی دا آنا ڈگ پیا جے“ میں دیکھیا بابا جی دیاں اکھاں وچ

چمک آگئی اوہناں دے لکھ پھر کن لگ پئے تے ہولی جیہی آواز نکلی

”میں ضرور اُٹھاں گا تے کیڑی دا آنا نہیں ڈگے گا۔“ (19)

گورنمنٹ کالج آف کامرس دے رسالے ”اُفتق“ وچ جنید اکرم دی کہانی ”پچھان“ وی

بولی نال محبت دی کہانی اے۔ ایہہ اک نتیجے والی کہانی اے جیہں وچ دو یار اکٹھے ہوندے تے

اک نوں پنجابی نال محبت انتاں دی اے تے دوجے دا چاچا وڈا افسر اے جیہں کول کم جان لئی

دوست لکھاری نوں پنجابی بولن توں منع کردا اے تے نال دسد اے کہ اوہ پڑھے لکھے بندے

نیں۔ کہانی وچوں ایہہ ای تاثر ملدا اے کہ پڑھن لکھن توں مراد انگریزی ای ہوندی اے پنجابی

نہیں۔ پر کہانی دا پنجابی کردار اوس افسر اگے وی اپنی پنجابی نال محبت نوں اُجاگر کردا اے جیہں

توں افسر اوس نوں سینے نال لا کے اک آس تے اُمید دا پیغام پڑھن والے نوں دیندا اے۔

ایہہ اُمید بھری کہانی اے۔ جو حالے تیکر وی اچھے لوک موجود نیں جیہڑے اپنی ماں بولی نال پیار

کردے تے سچ بولدے نیں تے ایسے سچ تے دُنیا قائم اے۔

”میری بولی میری پچھان اے تے میں اپنی پچھان نہیں مرن

دیاں گا۔ انکل میریاں گلاں توں اپنے خوش ہوئے کہ اُٹھ کے مینوں
 جھچی پالئی۔ مینوں ایہہ گل بات کردیاں ہویاں پتہ وی نہ لگا کہ
 میریاں اکھاں چوں اتھر وکھیڑے ویلے کرن لگ پئے سن۔ اسیں انکل
 دا شکریہ ادا کر کے تے آرڈر لے کے باہر آگئے۔ او سے جگہ تے جتھے
 دفتر دے اندر وڑن لگیاں امجد نے مینوں کھڑا کیتا سی او تھے فیر میرا
 ہتھ پھڑ کے امجد نے مینوں کھلاریا تے آکھن لگا یار میں تیرا شکر گزار
 آں کہ توں اج مینوں میری پچھان کرا دتی اے۔ اج توں اگے میں
 وی اپنی ماں بولی نال انج ہی پیار کراں گا جو میں توں کرنا میں تے
 اسیں دوویں اپنے اپنے گھر وِل ٹر پئے۔“ (20)

”افق“ رسالے وچ ای بابر جاوید ڈار دی کہانی ”خورے کیوں“ چھپی۔ ایہہ کہانی
 کمپلیکس وچ پھسے اک سیاست دان دی کہانی اے۔ جیس نوں ضمیر جھنجھوڑ دا اے کہ ماں بولی وچ
 گل دی وضاحت ہو سکدی اے پر اپنے مرتبے تے جھوٹی عزت پاروں اک لفظ وی بولن نہیں
 ہوندا۔ دل نوں پکا کر کے اسمبلی وچ سپیکر کولوں اجازت وی لیندا اے پر مائیک تے بولن لگیاں
 زبان گوئی ہو جاندی اے۔

شفقت تنویر مرزا ایسے حوالے نال "Education of what cost?" وچ لکھدے

نیں:

" Another factor responsible for the backwardness of
 Punjabis at large is that even in the Punjab Assembly
 a member cannot speak in Punjabi without the prior
 permission of the speaker." (21)

اجازت ملن دے باوجود اوہ اپنی ماں بولی وچ گل کرن لگیاں پچکا وندا اے۔
 ”جناب سپیکر.....“ اینا کہہ کے اوہ چُپ ہو گیا اسمبلی ممبر اوہدے
 بولن دی اڈیک کردے رہے..... اوہنوں انج لگا جو میں اوہدا گلا خشک
 ہو گیا اے۔ لفظ اوہدے اندر ای کتے انک گئے نہیں..... زبان اوہدا
 ساتھ نہیں دے رہی..... کجھ دیر پہلوں ملن والی ”واہ واہ“ پرتاویاں
 واجاں وانگوں اوہدے دماغ وچ ٹکرا رہی سی..... اسمبلی دا ماحول مامی
 دی طنز وانگوں لگنا شروع ہو گیا..... اوہدے گلے دے سوتے جیہڑے

ماں بولی بولن لئی بنے ہوئے سن خورے کیوں سکڑ گئے.....؟
تے اوہ بول اُٹھیا..... ”جناب سپیکر! میں صرف یہ کہنا چاہتا ہوں
کہ..... میں سب ممبران کا شکریہ ادا کرتا ہوں کہ انہوں نے میری
تقریر کو پسند کیا.....“ (22)

ماں بولی دے حوالے نال اک وڈی تخلیقی کہانی اکبر لاہوری ہوراں دی ”طوطے مینا دا
سکول“ اے۔ جیہڑی اوہناں دی کتاب ”اکبر کہانیاں“ وچ شامل اے تے پاکستان پنجابی ادبی
بورڈ لاہور وولوں 1976ء وچ چھپی۔

ایہہ اک طوطے مینا دی کہانی اے جیہڑے پنچھیاں دے بالان نوں اپنی اپنی بولی وچ
پڑھاؤندے نیں۔ جیہڑی کہ اوہناں نوں سمجھ وی نہیں آدندی تے اوہ وچارے تیکن توں سوا کجھ کر
نہیں سکدے۔ ایس کہانی راہیں اُج کل دے سکولاں دا حال بیان کیتا گیا اے تے انگریزی
تے اُردو پڑھاؤن والے سکولاں تے طنز کیتی گئی اے کہ جیہڑی بولی اوہ ساڈے بالان نوں پڑھا
رہے نیں اوہ اوہناں نوں گونگا تے بہرہ کر رہی اے جے اوہناں نوں پڑھانا اے تے اوہناں
دی اپنی بولی پڑھائی جائے جیویں کہ سیانا کاں طوطے مینا نوں مشورہ دیندا اے:
”طوطا تے مینا پہلاں آپ پنچھیاں دی بولی سکھن۔ مڑ پنچھیاں
دے پچیاں نال اوہناں دی اپنی بولی وچ گل بات کرن تاں پنچھیاں
دے نیچے پڑھ جان گے۔“ (23)

رائے محمد خان ناصر دا افسانہ ”بُو بُو“ وی ماں بولی دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ جیہڑا
”ترنجن“ وچ چھپیا اے۔ ایہدے وچ رائے محمد خان ناصر ہوراں ایہہ دس پائی اے کہ بولی
ساڈے وسیب توں ای پھڑدی اے تے جیویں جیویں معاشرے وچ ساڈے دو جے رسم و رواج
بدل رہے نیں اوویں ای بولی وی بدل رہی اے۔ اوہناں دے آکھن موجب:
”جُوہ تے بولی نوں وسیب جدا اے تے وسیب نوں وسوں
وسیب جُوہاں تے بولیاں دی لکھ اے ایس جیویں دی رت جُوہ تے
بولی دے جُتے نوں دینی اے جُتے اوس حساب نال ودھنا پھلنا ہندا
اے۔“ (24)

لکھاری لکھدا اے کہ ساڈی بولی دے حالات ایہدے وی ماڑے نہیں کہ ایس مایوس

ہو جائیے۔

”میں پتراں وانگر پالی اینوں گھت گھت ساوا گھاہ

توں چڑھنا ایں اپنی شوق نوں میری کئی نند نہ جا“ (25)

جدوں معاشرے دا کوئی فرد راہ توں بھٹک جاوے تاں اوس نوں راہ تے پایا جاسکدا اے
پر جدوں پورا معاشرہ ای وگڑ جاوے اوس نوں ٹھیک کرنا اوکھا ہو جاندا اے۔ جیویں کہ اک کہاوٹ
راہیں رائے محمد خاں ناصر تھوڑے لفظاں وچ وڈی گل کر گئے نیں:

”کرئیے تے کیہ کرئیے تند وگڑی دا اوپا تاں ہو جاندا اے پر

تانی وگڑی نوں کیہڑا گڈھے“۔ (26)

اک ماں جیہڑی اپنے بالائے نون بڑے لاڈ پیار نال پالیدی اے اک دن اوہی بال
اوس نون بے آسرا چھڈ دیندے نیں۔ ایہو حال آج ساڈی ماں بولی دا اے جیوں نون رائے محمد
خاں ناصر نے ایہناں لفظاں وچ بیان کیتا اے:

”میرے پتر میرا موئی دا مونہہ وی نہ ویکھن جیہڑے مینوں چھڈ

کے لاہندی بھینی جاوے نیں۔“ (27)

ماں بولی بارے افسانے لکھے تاں گئے نیں پر فیروزی نظم دے مقابلے تے ایہناں دی
تعداد گھٹ اے۔ لہذا ساڈے ساریاں دا ایہہ فرض اے کہ اپنی ماں بولی دے ادب نون اوس
منزل تے اپڑا کے چھڈیے جتھے اوہنوں اپڑنا چاہیدا اے۔ سانوں ایہہ چاہیدا اے پئی جیویں
اپنے ویلے وارث شاہ ہوراں ایہہ جان دیاں ہویاں کہ اوس ویلے دی شاہی تے علمی ادبی زبان
فارسی سی تے آلے دوالے پنجابی دی قدر کرن والا کوئی نہیں سی، پنجابی شاعری کیتی تے اوہنوں
چار چن لا دتے۔ آج اسیں وی ایس گل دی پرواہ نہ کردے ہوئے اپنی بولی دی نثر ول توجہ
دیئے تے ایہدے وچ کہانیاں، ناول تے ڈرامے لکھیے تے دوجیاں زباناں دیاں چنگیاں کتاباں
دے وی ترجمے کرئیے۔

حوالے

- * لیکچرار پنجابی، گورنمنٹ ایسوسی ایٹ کالج فار ویمن، مانگا منڈی، لاہور
- 1- سعید فارانی کھی، پنجابی زبان نہیں مرے گی (جہلم: مجید یہ مکتب، 1988ء) 50۔
 - 2- جمیل احمد پال، ”پنجابی کیوں ضروری اے“، لوک لہر، (فروری 2015ء) 49۔
 - 3- جمیل احمد پال، مٹی پلانٹ (لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2000ء) 122۔
 - 4- جمیل احمد پال، 125-126۔
 - 5- جمیل احمد پال، گلوب کہانی (لاہور: مسعود کھدر پوش ٹرسٹ، 2009ء) 17۔
 - 6- شفقت تنویر مرزا، ”نئی تعلیمی پالیسی پنجاب اور پنجابی“، پنجابی ادب، 17.65 (جنوری تا مارچ 2003ء): 66۔
 - 7- جمیل احمد پال، مٹی پلانٹ (لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2000ء) 18۔
 - 8- جمیل احمد پال، گلوب کہانی (لاہور: مسعود کھدر پوش ٹرسٹ، 2009ء) 501۔
 - 9- جمیل احمد پال، 502۔
 - 10- نصیر احمد چیمہ، سوکھبر (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2010ء) 169۔
 - 11- آغا علی مدر، کلاواں دے اتھرو (لاہور: پنجابی مرکز، 2015ء) 66۔
 - 12- آغا علی مدر، 66-67۔
 - 13- آغا علی مدر، 67۔
 - 14- آغا علی مدر، 101۔
 - 15- ڈاکٹر طارق رحمان، اُتھا مقصود ثاقب، ”بولی زرا کون کوان نہیں“، پنجم، 4.5-6 (اپریل مئی 2004ء): 36۔
 - 16- آغا علی مدر، ”کیڑی دا آنا“، پنجابی ادب، 6.23 (جولائی تا ستمبر 1992ء) 55۔
 - 17- ڈاکٹر شندر کور، ماں بولی ڈاکٹری نظریے توں (ساہیوال: وچار پبلشرز، 2008ء) 53-54۔
 - 18- آغا علی مدر، ”کیڑی دا آنا“، پنجابی ادب، 6.23 (جولائی تا ستمبر 1992ء): 56۔
 - 19- آغا علی مدر، 57۔
 - 20- محمد جنید اکرم، ”پچھان“، اُفق، (سالانہ کالج میگزین 2009ء، 2008ء): 106۔
- 21 "Education at what cost?" March 05, 2011
http://Punjabics.com/shafqatmirza.html
- 22- بابر جاوید، ”خورے کیوں“، اُفق، (سالانہ میگزین 2009ء، 2008ء): 103۔
 - 23- اکبر لاہوری، اکبر کہانیاں (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1976ء) 310۔
 - 24- رائے محمد خاں ناصر، ”بُو بُو“، ترجمان، 10-6.4 (جولائی تا دسمبر 2016ء): 85۔
 - 25- رائے محمد خاں ناصر 86۔
 - 26- رائے محمد خاں ناصر 86۔
 - 27- رائے محمد خاں ناصر 87۔

انڈیکس

کھوجی	سرناواں	صفحے	خلاصہ	مڈھلے لفظ
رزاق شاہد	بابا فرید الدین مسعود گنج شکر تے بابا گورو نانک سرکار دی فکری ہم آہنگی	9-30	ایس مضمون وچ لکھاری نے بابا فرید تے بابا گورونانک دی فکری ہم آہنگی نوں موضوع بنایا اے۔ بابا فرید دا کلام ساڈے تیکر گرنٹھ صاحب دے ذریعے اپڑیا۔ بابا فرید برصغیر وچ تصوف دے چشتیہ سلسلے نال تعلق رکھدے سن۔ انسانیت تے مساوات تصوف دی دنیا دے دو روشن بینار نیں۔ بابا گورونانک دی فکر وچ ایس توحید توں اڈ انسانیت تے انساناں دے وچکار مساوات دا فلسفہ بڑا اہم اے۔ چشتیہ فلسفہ اعلیٰ ترین انسانی قدراں تے اصولاں دی پاسداری دا سبق ویندا اے۔ بابا نانک سرکار دی انسانی قدراں دی پاسداری تے انسانیت دے احترام اُتے یقین رکھدے سن۔ لیکھک نے دوواں بزرگاں دی ایسے فکری ہم آہنگی نوں ڈھونڈن دا جتن کیتا اے۔	ہم آہنگی، مڈھ، وتھ، اُجاڑیاں، گرنٹھ صاحب، چلہ معکوس
زاہد حسن	ہیر دمور وچ واقعاتی بیانیے دا اظہار	48-56	پنجابی ادب وچ قصہ ہیر اپنی انفرادیت پاروں اُچا مقام رکھدا اے۔ ایہوں فارسی تے اردو دے شاعراں وی اپنے اظہار دا ذریعہ بنایا اے پر پنجابی وچ ایس دا اظہار ہمیشہ سبھ توں نویدگرا رہیا اے۔ وارث شاہ توں اڈ ہور وی کنیاں شاعراں نے ایس قصے نوں اپنے اپنے رنگ وچ بیانیا اے۔ پر دمور دا قصہ بیان دا ڈھنگ تے تکنیک	بیانیہ، نویکلے، واپرنا، کھوجکار رچھ، پاندھی

	سہناں نالوں نو یگی اے۔ لکھاری نے ایس مضمون وچ واقعاتی بیانیے دا اظہار سچے ڈھنگ نال کیتا اے۔				
مریم سرفراز	پنجابی قصہ کاری دی روایت تے رجحان	57-80	ایس مضمون وچ لکھاری نے قصہ لکھن دے رجحان، روایت تے پنجابی قصہ کاری بارے کھل کے گل کیتی اے۔ اوہ لکھدیاں نیں کہ مشرق تے مغرب دوویں پاسے قصے کہانیاں دی تاریخ ڈھیر لمیری اے۔ آکھیا جا سکدا اے جدوں بندہ جمیا اوہدی تاریخ ہوند وچ آئی تے انسان دی سماجی حیاتی دا مڈھ بجھا۔ اوہدے نال ای قصے کہانیاں دا مڈھ وی بجھ گیا۔ پنجابی ادب وچ قصہ گوئی اک مکمل تے مستقل صنف اے تے دو جے ادباں واگوں قصیاں دا بیٹس بہا خزانہ موجود اے۔ ایہناں قصیاں اُتے فارسی مثنوی دا رنگ گوڑھا اے پر ایہدے باوجود قصے اُکا ای مثنوی نہیں۔ ایہناں قصیاں دی رنگین بیانی تے فن دی جدت نے قصیاں دے معنیاں تے افادیت وچ وادھا کیتا اے۔ ایہہ قصے گوئی تے قصہ نویسی دے لحاظ نال قیمتی سرمایہ نیں۔ پنجاب دے بیشتر قصیاں وچ سانجھ پائی جاندی اے۔ معاشرت تے تہذیب دی عکاسی کرن توں اڈ ایہناں قصیاں وچ اسلامی ماحول دا رنگ گوڑھا وکھالی دیندا اے تے تصوف دا پہلو وی اُگھڑواں اے۔		
نادیہ خالد	افسانے وچ ماں بولی دی اُچھنا	81-97	پنجاب توں اپنی بولی گھسیاں ڈیڑھ سو ورھے توں ودھ سا گزر چکیا اے۔ ایس اوکھے ویلے کئی پنجابیاں پنجابی نوں بچان لئی اپنے تائیں کوششاں کیتیاں پر سرکار تے کوئی اثر نہ اوس ویلے ہویا تے نہ اچے تیکر ہویا اے۔ پنجابی شاعراں جتھے شاعری راہیں	اُچھنا، گھسنا، چوکھا، دھروہ، ورودھ، وین	

	<p>اپنے نال ہوئے ایس دھرو نوں بیان کیتا اوتھے کہانی کار وی کسے صورت کچھے نہ رہے۔ اوہناں اپنیاں کہانیاں راہیں اپنے ہڈاں دا سیک، مٹدی پنجاب دی پچھان دا درد، آؤن والی نسل دی بہتری، رہتل دا بچاتے بولی نال بچھی تاریخ نوں سامھن لئی اپنی آواز لوکاٹی تے سرکار تیکر اپڑائی۔ ایس مضمون وچ لکھارن نے جمیل احمد پال، نصیر احمد چیمہ تے آغا علی مدثر ورگے وڈے کہانی کاراں دیاں پنجابی بولی دی اُچھتا تے لکھیاں کہانی پراگیاں بارے کھلا دیں گل کیتی اے۔</p>		
<p>جیون، سرکڈھواں، کھیتیر، ساٹگا، سوہلے، بھنڈنا</p>	<p>ہیر وارث شاہ نرا پنجابی ادب دا وڈا کارنامہ نہیں سکوں ایہدے وچ اٹھارھویں صدی دا پنجاب جھلکارے ماردا نظر آؤندا اے۔ وارث شاہ ایس قصے دی روشنی وچ دنیا دے کسے وی ملک دے وڈے توں وڈے شاعر نال کھلوتا نظر آؤندا اے۔ وارث شاہ توں پہلاں وی کئی شاعراں قصہ ”ہیر رانجھا“ لکھیا پر جو مانتا وارث شاہ دے حصے وچ آئی اوہ کسے ہور توں نہ ملی۔ ایس مضمون وچ لکھاری نے وارث شاہ دے جیون تے لکھتاں اُتے چائن پایا اے۔ پہلے حصے وچ اوبدی تاریخ پیدائش، جائے پیدائش تے تاریخ وفات بارے گل کیتی اے تے دو جے حصے وچ اوبدیاں لکھتاں بارے کھل کے گل کیتی اے تے نالے دسیا اے کیہڑیاں لکھتاں وارث شاہ دیاں اپنیاں نہیں تے کیہڑیاں اوبدے نال نال مڑ دتیاں گنیاں نہیں۔</p>	31-47	<p>وارث شاہ دا جیون تے لکھتاں</p>

Government College University Press, Lahore